

В. Резнік

СЛАВУТА

Славута-2023

УДК
ББК
Н

В. Рєзнїк

Славута: – Хмельницький: Видавець ПП Заколотний М. І. , 2023. – 48 с.; іл.
ISBN

УДК
ББК

ISBN

© 2023 Текст, В. Рєзнїк.

ПРОЛОГ

*“Ті, чий імена сказані, живі”
З єгипетського папірусу*

- Ус ерцах? – вітає мене Мейєр.

Він тримає в одній руці пласку шестиклинну кепку з сірої парусини, а інший - промочує м'ятою хусткою спітнілу лисину. Старий сидить на заскленій веранді за столом, покритим потертою клейонкою в дрібну блакитну квіточку, і чекає вечерю. Коротка сива щетина на запалих щоках і веселий, трохи шахраюватий погляд юрких сірих очей. Таким я його пам'ятаю.

- Сідай. Песя зараз принесе кугл і рубану печінку. Сьогодні на базарі купив. Песя не вірить, але я знаю, у кого купую, і знаю різьбяр. Печінка – чистий кошер. - Він змовницьки підморгує, і я усміхаюся у відповідь. З крихітної кухні виглядає Песя - беззвучно цілує мене блідими млявими губами в старечих перев'язках і поспішає накрити стіл. Песя все розуміє і, звичайно, давно не вірить вигадкам чоловіка. А йому й не треба.

- Знаєш, – каже Мейєр, відкидаючись від столу, коли кугл, два шматки холодної фаршированої риби та найніжніша печінка, обсмажена з кільцями золотистої цибулі, вже з'їдені. – Я нещодавно бачив твою маму.

- Так? – виявляю я ввічливу зацікавленість і чекаю на продовження.

Мама вже вісім років як померла, і кому як не Меєру, який пішов слідом за Песею в один і той же місяць майже три десятиліття тому, її зустріти.

Я дивлюсь крізь дрібні запилені прямокутники верандного вікна на невисоку вишню, що роздвоюється за метр від землі, з побіленим внизу стволем. Я підіймався на цю розвилку і, тримаючись однією рукою за тонкі гілки, іншою обривав тугі бордові кульки, жадібно, захлинаючись кисло-солодким соком, запихав їх у рот, впиваючись пружною м'якоттю, і лише наситившись до оскомини, роняв не вмещає відро. Тепер вона мене вже не витримає. Та й плодів на ній котрий рік немає. Чи не народить більше вишня.

- Люся добре виглядає, – продовжує Меєр. Я здригаюся, але мовчу. - А ще вона засмучена, що ти рідко буваєш на цвинтарі, а онуки так і жодного разу за всі роки не з'являлися.

Мені не хочеться виправдовуватися, посилатися на зайнятість, пояснювати, що моїм вже дорослим дітям надто важко діставатись у дальній кут Лонг-Айленда, де від горизонту до горизонту тягнеться безкрає поле, засіяне сірими надгробками. Мені не хочеться говорити про це – і не тому, що відчуваю провину – я звикся до неї, як горбун упокорюється зі своєю ношею. Не хочеться тому, що для старого це болісна тема – я знаю, що на них із Песею загальну могилу вже багато років не приходить ніхто з близьких. Лише раз на рік, влітку з'являється похмурий щетинистий мужик, найнятий їх нащадками, що у Ізраїлі. Підстригає траву, розчищає плити та робить фотографію для звіту. І ще тому, що розумію – те ж забуття чекає на розділені океаном могили моїх батьків. Вони живі, доки

я їх пам'ятаю. А потім їх не стане. Вони зникнуть зі мною. І цього разу – вже назавжди.

- Помолися за нас, - раптово просить Меєр, і очі його з приховано - насмішкуватих, у будь-який момент готових спалахнути іскорками добродушних веселощів, стають прохливо - тужливими, і мені хочеться відвернутися. Я розумію, що треба пообіцяти, але тут не дурять, і тому мовчу. Я б помолився, Меєре, я б молився і за вас із Песею, і за своїх батьків, і за... у мене довгий список. Я б молився гаряче і шалено, я б вимовив будь-які слова, якби хоч на мить повірив, що вони дійдуть до адресата. Але без віри це все безглуздо, і я не вмію молитися.

Старий дивиться на мене суворо та сумно. Мені нема чого йому відповісти. Нам час прощатися. Я ще повернуся сюди у снах, над якими не володію, але вже ніколи не приїду.

Не можна повернутись туди, де ніколи не був; у місце, що знаходиться лише в пам'яті і не існувало насправді; у місто, що розкинулось у часі, а не в просторі. Не можна повернутися у дитинство.

Я прокидаюся.

Я ніколи не приїду до Славути.

УРОКИ МУЗИКИ

1

— Сюди, сюди дивися! Ось, бачиш — драбинка така. Як вона називається? Ну? Скільки разів ми це проходили!

— Дієз ...

— Так, дієз! Значить це не ля, а ля-дієз, і натискати потрібно не на біленьку, а ось сюди — на чорненьку! Та не на цю — це бемоль! Запам'ятай, дурню, скільки можна тобі повторювати: бемоль ліворуч — дієз праворуч від клавіші. Куди ти пальцем тицяєш ?!

І лінійкою, тонкою хльосткою фанерною лінійкою, виробництва Одеської артілі навчального приладдя, по маленьких пальцях швидко, різко, так, щоб не встиг відсмикнути, — трісь! А якщо після цього не прибрав, не встиг швидко сховати під себе руки, то іще раз і вже сильніше — лясь!

— Так, Людмила Володимирівно, хлопчик дуже музикальний. І тямить добре... Ні, ні, звичайно, завтра ми виступати у філармонії і грати Моцарта не будемо — ха-ха, це жарт... Поки займемося технікою, гаммами і, звичайно, руку поставимо, не сумнівайтеся — маю величезний досвід.

Погань. Стара, облуплена і худа погань. Втім, Руфа Марківна недовго морочила голову моїй матері — вже за місяць занять я, проти свого звичаю, не влаштував верескливий скандал зі сльозами та істерикою, а тихо, насупившись, сказав: «Ні». Вражена незвичайною поведінкою мати, також всупереч звичному сценарію наших стосунків, поцікавилася: «А чому?», І, отримавши у відповідь давно приховану і тільки соромом утримувану правду: «Вона б'є мене по пальцях лінійкою», — мовчки вийшла. Більше Руфа Марківна в нашому домі не з'являлася. Але з нею зникло і піаніно — мій перший і останній в житті інструмент.

А приїхав він возом. Приїхав, мабуть, сам — я не пам'ятаю навколо жодної людини, навіть коня, запряженого в нього, не пам'ятаю, що дивно, адже цікавили мене тоді тварини куди більше людей. Пам'ятаю лише сухий, неясний день, матово відблискує чорний бік божества, що впливає з будинку, не торкаючись фарбованих цегляно-червоним суриком мостин — піаніно. Піаніно! В роялі є щось жорстке, чоловіче і страшне — це Р-р-р, що перекочується на початку, ця зубата паща з розкритою перекошеною гортанню і розкритий живіт зі струнами-кишками всередині. Інша річ «піаніно»: ніжне італійське грайливе звучання — напередодні прочитаний веселий Піноккіо, і сусідка Ніна: привезена з Києва на літо, шестирічна чорнява реготушка, відбивається в полірованій боковині вже одним своїм таким музичним ім'ям... Ніна, ні-но — це Піа-ні-но! Лаковане двопедальное диво фабрики «Червоний Жовтень», орендоване передбачливою мамою тільки на три місяці в єдиному міському ательє прокату, саме приїхало до мене на возі, саме з нього злетіло і, не привітавшись з іншими меблями, зайняло своє місце, безсоромно відкинувши ковдри, що захищали від подряпин, і легко посунувши вбік буфет із різнокаліберним посудом і цукерками, які безуспішно

ховали від мене на верхній полиці, в нашій, на той момент вже єдиній з мамою кімнаті.

Однією своєю стороною, чотирма вікнами, захищеними навісними біло-рожевою духмяною хмарою, а влітку за темною зеленню розлогих старих вишень, будинок виходив на величезний пустир, заповнений у базарні дні возами мужиків із сусідніх сіл, які з'їжджалися на ярмарок, їх кіньми, що мирно жували сіно з підвішених під оксамитові губи годівниць, вереском поросят у мішках із радіюги, що ворушилились, приреченим мерехтінням курей і антрактним гомоном соковитої західноукраїнської говірки, у якій змішувалися російські, українські і польські слова, склеюючись воєдино універсальним, підлаштованим під будь-яку тональність ідишем.

Будинок був куплений навпіл двома сестрами: моєю бабцею та її старшою сестрою. Тоді там були ще й чоловіки: мій молодий дід, що не зник ще безвісти, і Меєр – чоловік бабиної сестри – Песі, але все це було до... до, до-дієз... до... до... до того, як повели на чергову війну і не повернули чоловіків. Хвилі чужих воєн перекочувалися через місто, змітаючи своїм безглуздим напором, а після і тягнучи під час відпливу за собою, в безповоротну глибину житла, людей і їх убогий затишок, збудований з уламків колишніх катастроф.

Під час чергового відступу, а може й наступу – хто наступав? .. куди? – так хто ж зараз згадає – будинок спалили, і Меєр, який повернувся з трудового фронту інвалідом – єдиний чоловік, хто вижив з величезного розгалуженого сімейства, разом з моєю бабцею, що залишилася вдовою з двома дітьми, – відбудували його заново. Великий був будинок, а може, це я був малий. До середини шістдесятих, коли мені й довелося там жити, від половини будинку нам залишилася одна кімната і загальна кухня (туалет був в дворі, а митися можна було ходити в лазню – раз на тиждень). Решта наших кімнат і частина двору були продані новим господарям: грошей на прожиття не вистачало. Меєр з Песею теж продали частину зі своєї половини, але меншу, і були гордовитими власниками аж трьох кімнаток і льоху – таємничого, прохолодного і загадкового підземелля, куди, на жаль, мене пускали тільки разом з дорослими, і ніяк до них не доходило, що кращого місця для гри у війну і не вигадасеш.

2

Надвечір прийшов настроювач Владек: похмурий поляк – тверезий і неговіркий. Меєр, що мовчки спостерігав весь процес вивантаження і розміщення нового мешканця, вийняв вставні щелепи і несхвально цикнув останнім зубом: поляк – настроювач піаніно – в цьому місті?

Мі... мі-бемоль... мі... милий Меєр! Всі наші настроювачі роялів лежать неподалік: ти ж знаєш той рів за сучасною лазнею, на схилі, що плавно спадає до швидкої мутної Горині. Ось там, біля колишнього кордону Славутського гетто вони всі і зібралися останнім клейзмерським квартетом: і кульгавий, багатодітний трубач Шмулик там, з усією родиною, і випускник одеської консерваторії, що невдало потрапив своїми тонкими пальцями під п'яне колесо

сільського весілля, скрипаль Йосик, і з того часу насилу утримував в покрученій лівій кисті лише ключ для підтяжки струн, і брати-веселуни Барами – не було такого інструменту, на якому вони не могли зіграти... всі... всі вони там... там, там... Фа- фа-фааа .. підтягнути трохи треба... всі вони там, і лише похмурий Владек тепер стукає обкусаним нігтем по клавішах: ля... ля ...

– Прошу, паненко... спробуй – Гарний інструмент.

Що тобі до цього, Меєре? Що тобі, старий, майже глухий інваліде, обмотаний спеціальним медичним биндом, щоб не випала грижа, зі слуховим апаратом в зарослих сірою шерстю вухах, до мого піаніно? Яку музику збираєшся слухати? Дожити сподіваєшся до того часу, коли це не твоє дитинча зможе витягти з громіздкого лакованого ящика щось таке, що проб'ється крізь твої назавжди задубілі від абаканського морозу перетинки? Постояв поруч, подивився, як я відкрив кришку, як занурив сміливо обидві четвергові, неміті, з брудною облямівкою долоні, що не перекривають і половини октави, у чорно-білу суміш клавіш, – і, повернувшись до моєї матері, задумливо сказав:

– А знаєш, Люсю, – корисна справа. У нас в таборі музиканти добре жили.

3

– Так?

– Що?

– Тебе російською мовою запитують, виродок, – так?

– ?

Три ритмічних удари: один кулаком в обличчя і два чоботом вже лежачого на підлозі, із намаганням потрапити в пах, в грижу – про неї слідчий в особовій справі вичитав.

Він тоді ще не вмів стиснутися в грудку, підігнути ноги, закрити пах і затулити руками голову і обличчя – цьому він потім, в таборі навчився... Ну, раз так, то, нехай, так. Так, бандерівець. Так, допомагав. Так, підпишу. Єврей-бандерівець? А чому ні? Рознарядка прийшла на бандерівців – значить, будеш бандерівець. Ну, нема кого взяти ще для виконання плану: мужиків мало залишилося. Ось десятку і відсидиш. Чи не досидів... Рябий пахан здох раніше, і Меєр вийшов через шість років, повною руїною, без зубів, оглухлий, але живий. І святого для нього дня, наступного після Йом-Кіпуру по святості, – п'ятого березня, старий ввечері обов'язково наливав собі чарку горілки і, знявши з лисої голови кепку, випивав без закуски, щось шепочучи собі під ніс. Молитви? Прокльони?

На їхній половині будинку, як тільки починало сутеніти, у всіх їх трьох маленьких кімнатах спалахували стосвічні лампочки. Сліпуче яскраво-біле світло заливало всі кутки, омертвляючи і без того ледь живий простір. На їх половині пахло нафталіном, іще теплим хлібом, який Песя пекла у величезній, розміром із пів-кімнати печі, і напівзруйнованим людським тілом. Дитиною я боявся темряви. Старий Меєр – тіні, напівтемряви. У мене була інтуїція і генетичний, печерний інстинкт – у нього досвід. Він знав, що вони з'являються з напівтемряви, з сірого туману – не з темряви. Повна темрява не така страшна:

за нею невідомість і мізерна, але надія! А про напівтемряву він знав геть усе. Із перед- і післяреволюційних погромів пам'ятав, як із сутінків, що спадають, приходить, виникає очікуваний і тому багато разів помножений на очікування жах... З мороку може вийти величезна, ікласта, заслинена істота іншого, потойбічного або інопланетного світу – кого з тих, хто вижив в таборах, можна налякати цим клоуном?

Ні, справжній жах повинен бути антропоморфним. З напівтемряви вийде твій сусід – той, з ким ти іще вчора цокався в пивній старого Шльоми келихами з пивом. А минулого року його син прийшов на день народження до твоєї п'ятирічної доньки, і вони – ці малюки – так смішно разом танцювали фрейлахс, не розбираючи ще, хто і ким приречений бути, які кому призначено ролі. Ось саме він і вийде, матеріалізується з густої сутінкової імли, і в руках у нього буде не сокира, а звичайні ножиці, великі такі, садові... І ось тоді і стане по-справжньому страшно... і ось тоді то і попливе над уклуклим містечком те страшне виття, що виймає душу і від якого не сховатися за обмороженими перетинками.

А ще він, як виявилось, любив музику. Шестирічний, позакласовий, який нехтував чужим правом власності, я безперешкодно тинявся між двома половинами будинку, не вбачаючи різниці між «нашим» і «їхнім», ліз до усіх шаф, тягнув до себе будь-яку вподобану річ і так само легко розлучався із власною. Так і наткнувся на половині Меєра на ящик зі старими грамофонними платівками. Важкі чорні диски (це був ще не вініл –шелак) в шорстких коричневих конвертах з круглими дірками, крізь які визирали темно-сині і зелені кружки з написами – а читати я вже вмів – викликали гарячкове бажання ось тут, негайно їх випробувати. Зрозумівши, що це і навіщо, я заліз з ногами на стілець, відкинув кришку величезної радіоли Спідола, потицяв пальцями в жорсткі кістяні клавіші, швидко знайшов, як включити програвач, і поставив першу-ліпшу платівку.

Динаміки в цьому будинку через глухоту господаря були завжди ввімкнені на максимальну потужність, тому коли, підстрибнувши і гидко вискнувши, голка потрапила у борозенку, то весь будинок (та й всю околицю) заповонив «Е кранкер шнайдер» (Хворий кравець). Збіглися всі: і мама, і Песя, і, звичайно, Меєр, він нічого не почув здалеку, але помітив дивну паніку. З'ясувавши, що сталося, він не лаявся, він навіть не дав жінкам вимкнути або зменшити звук. Він просто виставив їх з кімнати, сів поруч, і, приставивши вухо майже до самого динаміка, слухав один за іншим ці тендітні зліпки, ці посмертні маски своєї молодості, шиплячі голоси з небуття, і я вперше і востаннє побачив, як з-під його стулених повік з'явилися сльози.

4

Я ніколи не бачив своїх дідів. Мої батьки, хоч і дітьми, але застали їх, а я ось своїх дідів – лише на старих, поживклих, із обламаними краями поодиноких фотографіях. Один із них –кадровий військовий – був знятий в будьонівці з

шашкою і пістолетною кобурою на боці. Другий – залізничник. Обидва загинули восени 1941-го – «пропали безвісти», як було написано в тих стандартних похоронках із сімейних архівів. Хто тоді займався убитими в тій кривавій каші осіннього відступу? Не повернулися і інші чоловіки призовного віку в обох сімейних гілках, і цей, практично глухий, лисий, кремезний інвалід, став для мене уособленням всього того старшого покоління – дідом Меєром. Він любив і балував мене, прощав дитячі жорстокості і шпанисті витівки і був єдиним, хто дійсно засмутився з того, що з дому відвезли піаніно.

Його син, уже надзвичайно старий, доживає десь біля Великих Озер, онуки і правнуки плодяться в Ізраїлі, а вони із Песею давно лежать на «новому» старому єврейському кладовищі в Славуті. Кладовище заросло диким вереском, лопухами і акацією, а до середини літа перетворюється в зовсім непрохідні джунглі, де легко загубитися без поводиря. Над їх здвоєною могилою утворився навіс з переплечених гілок сусідніх дерев. Там, де під теплим українським небом сплелися пишна акація та місцевий великолистий клен, і сплять старі під зеленим шатром, що, нарешті, прихистило їх від нескінченної гидоти зовнішнього світу, яку не розсьорбати ні дітям їх, ні правнукам. Запущений, занедбаний цвинтар. Лише до небагатьох могил: до тих, на догляд за якими надсилають з різних куточків землі невеликі гроші останні іще живі родичі, – приходить раз на рік похмурий чолов'яга. Видирає бур'яни, розчищає плиту так, щоб зробити фотографію (звіт для платника), фотографує і йде, клацаючи великими садовими ножицями.

А я подорослішав, перестав лякатися темряви і став боятися сірих напівсутінок. Навіть машиною легко кермую вночі, а ось для сутінків завів собі спеціальні окуляри: без діоптрій, але з веселенькими жовтими скельцями, і як тільки сонце схиляється до примарного кордону, що розділяє світи, і навалюється на мою дорогу похмура сіра туга, одягаю їх і вмикаю голосніше музику.

І... куплю я, мабуть, собі піаніно.

МОТЛ

Вважається, що у кожному єврейському містечку має бути свій дурник. Тепер уже важко розібратися, чи було так насправді, і причина тому близькоспоріднені шлюби, які не від доброго життя траплялися в штетлах, або це всього лише міф, що дійшов до нас завдяки Шолом Алейхему і тій крихітній містечковій російсько-єврейській літературі на їдиш, яка з ним і народилася. Вона й прожила недовго - їм ніколи було писати книги, вони були зайняті: вони робили революцію, в якій всі потім і згинули – ті, хто не здогадався виїхати. Зникла, практично не залишивши сліду, вся російська гілка цієї літератури. Хто читає зараз Шолом-Алейхему? Хто пам'ятає Дріза або Переца? Європейська та американська гілки прожили довше завдяки міці Башевіца-Зінгера, але до кінця двадцятого століття потроху захиріли і вони. Сам їдиш поки що зберігся - старі

євреї по всьому світу іще користуються ним, дехто навіть читає, а ось онуки їх вже назавжди забудуть цю гучну і барвисту мову, що ввібрала в себе гіркоту і сіль вічного блукання. Одні лише хасиди геть усі говорять нею. Тільки ось літератури у них немає – не потрібна їм вона. У них вже є одна Книга.

Так ось, його звали Мотл. Всі його так називали. І татусь його теж: невеликий, плюгавий, розхристаний і вічно п'яний. Він сунув ввечері додому, похитуючись, уздовж нашої вулиці на ім'я вже тоді анекдотичного Енгельса, хапаючись, щоб не впасти, за посірілі і прогнилі від дощу і часу штахетини невисоких парканів, і неголосно співуче кричав: «Мо-о-тл, г-а-аниф*, ти де, сволото?» Він був завжди п'яний і завжди в піджаку. Це був час піджаків і брюк. Солдатські галіфе вже зносилися, іще не дісталися до того світу універсальні джинси, а шорти надягали, і то зі слізьми і скандалами, тільки малі діти. Від шкіряних курток тхнуло комісарським потом, пальто було ознакою заможності, а вийти на вулицю в одній лише сорочці вважалося непристойним незалежно від погоди. І ще кепка – людина без кепки була підозріла, викликала побоювання, в ній був виклик, в ній вбачався безрідний чужинець, який не посоромиться, якщо наверзеться, вийти на вулицю голим. Мати Мотла, така ж малоросла, як і батько, метушлива і настирлива, завжди в одному і тому ж темно-сірому забрудненому платті, в чорній хустині і розношених домашніх капцях, гасала зигзагами по тій же курній вулиці і кликала його, просила і погрожувала: «Мотл, синочок, йди додому, час вечеряти. Уже все охолело. То ти йдеш чи ні – мешугенар**?!»

А він все не йшов. Йому було цікаво з нами, і навіть відчуття голоду, добре відоме йому протягом двадцяти років жебрацького існування, не могло відірвати його від нашої компанії. Він – двадцятирічний, дорослий мужик, сидів на відкритій веранді будинку одного із наших спільних сусідів – приятелів і грав в карти з нами – хлопчиками десяти-дванадцяти років. У нього не було інших друзів. А у нас були ми, і Мотла ми брали у свої ігри далеко не завжди, а вже якщо і брали, то на самі негідницькі ролі. Він бував у нас почергово то фашистом, то білогвардійцем, то підлим блідолицим, якого захоплювали в полон індіанці і дружно катували, і вже, зазвичай, вічно був тим, хто завжди програвав у будь-які картковій грі. Ігри були різні, але завжди «на інтерес» – той, хто програвав, отримував по носу або по вухах обумовлену кількість ударів декількома складеними докупі картами. Ми дружно і винахідливо шахраювали, і нещасний Мотька зазвичай повертався ввечері додому з розпухлим червоним носом або вухами. Був він невисокий, але все ж вищим за нас.

Був він вищим за своїх малорослих батьків, кремезний і сильний. У нього не було зовнішніх ознак розумової відсталості, ну, хіба що, коли починав він говорити або сильно замислювався, нижня губа його опускалася, відкопилювалася, слинилася і надавала обличчю скривдженого і доволі дурнуватого вигляду. Блідо-блакитні очі, червоне обвітрене обличчя і чорне, завжди коротко підстрижене волосся. І хоча був він, як і уся його рідня, вічно немитий, ходив влітку в одних і тих самих засмальцьованих штанах і сорочці – піджак, що вважався обов'язковим предметом туалету дорослого, йому не

купували, мабуть, не вважаючи його таким – зате, на диво, він був завжди ретельно поголений, я не пам'ятаю його із щетиною. А ось розум його з якихось причин застиг, завмер, не зміг переступити якогось чергового порогу, і Мотька назавжди залишився десятирічною дитиною – тому й тягнувся він до нас. І ми – випадкова, організована на одне літо компанія з десятка хлопчаків, не відкидаючи, але і не вважаючи своїм, призначила Мотла на роль аутсайдера, використовували його, принижуючи не навмисно, але легко, бездумно і мимохідь. Про дитячу жорстокість написано багато. Час від часу він бунтував, ображався і йшов, але вже через день з'являвся і, ніби нічого не сталося, залучався до гри, покійно погоджуючись із долею, що випала йому.

Компанія була непостійна і змішана. Деякі із хлопчаків були місцевими, а хтось, як я, були закинуті батьками на літо до родичів до цього маленького вкритого пилом містечка в Західній Україні. Колись, іще у вісімнадцятому столітті будучи польським і навіть встигнувши скуштувати Магдебурзького права, зазнаючи неодноразового жаху нальотів бандитів Богдана Хмельницького, воно перейшло після другого поділу Речі Посполитої до Росії з усім своїм, тоді майже виключно єврейським, населенням. Після низки революційних погромів частина євреїв роз'їхалася. Одні кинулися на схід, вважаючи, що там, за «межею осілості», куди їх не пускали більше ста років, на них чекає нове, чудове життя, частина, ті, хто встиг до закриття кордону, рушили на захід і осіли неподалік, дочекавшись приходу німців. І лише мало хто із них, в тому числі і деякі із моїх родичів, бігли, не зупиняючись, поки не перебралися через океан. І, між тим, не зважаючи на такий відтік, перед Війною більшу половину населення міста становили євреї. Хоча 1939 року Совети відсунули кордон неабияк на захід, прирізавши собі шматок Польщі, німці зайняли Славуту вже за два тижні після початку війни – 7 липня, і лише дивом мої бабусі (обидва діда вже були в армії) встигли вивезти звідти своїх дітей, моїх майбутніх батьків. А більша частина євреїв Славути залишилися в місті назавжди, у ровах того самого Славутського гетто, яке було відгороджене парканом із колючого дроту вздовж сучасної Банної і тоскно тяглося далі, донизу, похилим заболоченим пагорбом майже до самого берега вузької, але глибокої і швидкої Горині, сумнозвісної своєю підступністю і вирами. В середині шістдесятих, часу, про який моя оповідь, євреїв в місті ледь набралось на три вулиці – це були ті із небагатьох, хто вижив і повернувся: хто з фронту, хто з евакуації, а хто, і таких було чимало, з таборів – ні, не з німецьких, звідти не повернувся ніхто, – зі своїх. Повернувшись, вони заново відбудували з того, що було під рукою, свої згорілі і зруйновані будинки, народили нащадків. У місті із шести колишніх дореволюційних синагог залишилася одна, зате з'явилося ще одне, «нове» єврейське кладовище. І якось мій дядько Меєр, що вийшов з табору інвалідом у п'ятдесят четвертому, показав мені тоненького молитовника, що їм видали в цій синагозі, з новими, додатковими псалмами, не включеними до Канону, але рекомендованими згори: за процвітання СРСР і за здоров'я його керівництва. Це був іще один тимчасовий перепочинок – вся історія Галута про це: вигнання, повернення, перепочинок і знову в дорогу ...

Компанія була суто чоловіча – десяток шкідливих єврейських хлопчиків: галасливих, винахідливих, веселих і зухвалих. Дівчат до компанії не брали. Не дуже ще було зрозуміло, що це за істоти і навіщо вони нам тут потрібні. У багатьох були сестри: молодша, старша, але у будь-якому випадку – це були чужі нам, докучливі створіння, які відволікали від радощів життя, якщо доводилося доглядати за ними або пригнічували своєю уявною перевагою, якщо їм, на їхню біду, доручалося доглядати за нами. Стосунки між статями в цьому віці важка тема – з одного боку, всю техніку, всю теоретичну сторону справи ми начебто і знали. А з іншого, для нас тодішніх це знання було схоже на теоретичну фізику. Угледіти в худій однокласниці, що скаже поруч або чийсь набридливій сестрі принципово інше створіння, яке за якимись невідомими законами природи має нас цікавити, було неможливо. Ще не почали наші гіпофізи викидати в кров потрібні гормони, ще не включилися ті механізми, не прокинулись ті страшні сили, які пізніше перетворюють життя кожного з нас – засмаглих хлопчаків, веселих цуценят, які борсались в пилюці і купались в безтурботному щасті кінця свого дитинства – на жахіття і блаженство.

Я був довірливою дитиною – я і зараз спочатку вірю тому, що мені розповідають – це перше і щире почуття, і тільки пізніше, і іноді з неабияким запізненням, настає протверезіння і розум бере гору. Повсякденна і дурна фраза про те, що перше враження – найвірніше, довго паморочила мозок і лише пізніше, покопирсавшись у собі і хоч трохи розібравшись у власних проблемах, став я розуміти, що саме спираючись на перше враження, завжди і потрапляв я в ті самі ситуації, які і склали значну частину мого безладного життя. Я довго вірив у батьківську версію – ні, не про лелеку і вже, зазвичай, не про капусту – таке мені мої інтелігентні і прогресивні батьки розповідати соромилися. Але добре пам'ятаю, як тато, довірливо нахилившись і стиха, у відповідь на моє, невідомо навіщо задане – оскільки ця тема мене тоді не хвилювала – питання, промовив, що лікар робить жінці такий укольчик (саме так він і висловився), і через якийсь час у неї народжується дитина. Татів авторитет був незаперечний, і його версія цілком влаштувала мене на кілька найближчих років. Пізніше, навчений анатомічним атласом, знайденими у шафі під стосом білизни презервативами і вуличними приятелями, я зрозумів, що дорослі теж брешуть, але навіть тоді зв'язок між самим актом і дітонародженням я втямив не швидко.

Найближчим моїм приятелем був тоді Сьомка, мій ровесник: рудий, худий і шкідливий, який жив у Славути із народження, вже залишений на другий рік в четвертому класі, хуліганський і нахабний. Будинки наші розділяв низький паркан. З часом всі штахетини його прогнили, відвалилися або були віддерті на дрова, і залишилися одні тільки довгі горизонтальні лаги з кривих, ледь обтесаних тонких колод, так що нам з Семеном для ходіння в гості один до одного не треба було навіть виходити за хвіртку. На класичне запитання, який нерозумні дорослі так люблять задавати дітям: «Ким би ти хотів стати, коли виростеш?» – Сьомка відповідав жваво і не замислюючись: «Начальником». Горласту і кругленьку Хайку, Сьомчину маму, було чути здалеку, а ось голос

його батька я, здається, ніколи й не чув. Тихий лисуватий єврей-бухгалтер, він приходив вдень додому обідати, не знімаючи нарукавників, дивився завжди вниз і нікого з оточуючих, включаючи свою сім'ю, здається, просто не помічав. Але зате в цьому сімействі був дід. І який дід: високий, худий, міцний, з абсолютно прямою спиною – а йому було вже під дев'яносто. Завжди в білому талесі, чорному жилеті, обов'язково в кіпі і, що вражало при його роботі, завжди чистий. А він в свої роки, як і раніше, працював. На їхній ділянці, в глибині, за перекошеним будинком стояв дощаний сарай, де і відбувалося дійство. Старий був різником. З усієї округи йшли до нього господині, несучи в мішках із рябен, що ворушилися, або просто в руках курей, які кудкудакали, гордих півнів, шиплячих гусей, а несли додому їх ще теплі тушки, вбитими дідом за всіма правилами загадкової науки про кошерність. Його сарай був для мене тодішнього моторошним, лячним, але на диво привабливим місцем. Напівтемрява, страхітливий запах, проіржавілі від крові конуси, куди старий, зробивши смертельний надріз, запихав вниз головою свою жертву, яка іще тріпалася, щоб кров стекла в підставлене знизу таке ж іржаве відро. А сам старий, осяяний лише косими променями сонячного світла, що пробилися крізь дірки старого даху, у своїй білій сорочці і високому, під горло, забризканому кров'ю, шкіряному робочому фартусі уявлявся мені чи то безжальним катом, чи то самим ангелом смерті. Але онук його був не таким вразливим, як я. Він мав конкретне і непросте завдання: поки дід зайнятий, витягнути у нього із задньої кишені гроші, отримані за роботу. Завдання було не із легких. Після кількох вдалих крадіжок дід запідозрив, що гроші не вивалюються самі, і був насторожі, Сьомці доводилося хитрувати, щоб не бути упійманим на гарячому. Для відволікання діда іноді запрошувався Мотл. Він єдиний серед нас добре розмовляв на їдиш, а дід не визнавав інших мов: для розмови між людьми є їдиш, для звернень до всевишнього – іврит. Та й взагалі дід до Мотьки ставився прихильно, напевне, вважаючи, що дурник не може бути змовником. Конспіратор із Мотьки був ніякий, і якимось він мало не зірвав нам операцію, коли, підохочуючи, гукнувши до Сьомки, який підкрадався до діда: «Ну, давай же ж, швидше!» Якщо Сьомці все-таки вдавалося щось витягти із дідової кишені, то ми влаштовували справжній загул. У найближчому магазині, який називався «На гірці», купувалася пачка сигарет «Димок» за одинадцять копійок – купувати посиляли, звичайно, того ж Мотьку. Навіть за тих незарегульованих часів десятирічним цуценяткам жодна продавчиня цигарок би не продала – на решту грошей купувався лимонад, тоді і там він називався «Ситро». Ця липка, газована і солодка рідина і була межею наших бажань, верхом наших уявлень про розкішне життя! Якщо вистачало награбованого, то ми купували там же ще тістечок – на всі! Не пам'ятаю, як називалися ці солодкі чудовиська з сирого бісквітного тіста і маргарину, але ось ціну буду пам'ятати до кінця – двадцять дві копійки. Це були Тістечка – не один з видів тістечок, ні – хто з нас міг уявити, що існують якісь інші? Ох, як ми бенкетували, сховавшись в кущах на узліссі найближчого лісу, як поважно затягувалися і закашлювалися смердючим «Димком», який солодкий

смак забороненої здобичі був у тістечок, як вигравало у кришталевих келихах шипуче Ситро!

Ні. Не можна, неможливо, та й не потрібно намагатися увіпхнути все, що спливає з дна пам'яті, все, що відбувалося тоді, весь цей пласт життя, все, що чомусь сталося, в одне оповідання. Один спогад тягне за собою наступний; одна історія чіпляється за іншу; чуже життя стає твоїм власним, і ось вже, забувши, хто ти є, захоплено переповідаєш чужу долю немов свою, змішавши імена й дати – адже залишаються в пам'яті не вони... залишається смак, запах і щемливе відчуття життя, яке була прожите - а чи тобою, пізно з'ясовувати - встигнути розповісти хоча б це. Адже все це було – і не важливо, з ким! І все це гідне опису. Але все це потім, пізніше, а зараз давайте все ж зосередимося, не розпорошуючись і не відволікаючись, на Мотлі. Адже саме він сьогодні герой нашої розповіді. І він заслуговує на це. Річ у тім, що Мотл закохався.

Її звали Фаїною. Була вона онукою Мейці, старого хитрого єврея, який всі повоєнні роки просидів у маленькому, пропахлому нафталіном приміщенні в тихому закутку величезного Славутського ринку і відповідав за таку скромну і непримітну справу, як «уцінені товари». При згадці про Мейцю обізнані люди заковували очі і солодко стогнали: «О! Мейця – це голова! О! Уцінка – це золоте дно!» Жила Фаїна зі своїми батьками в Рівному, у великому місті, а до провінції, до дідуся, її привозили ненадовго, влітку, і чим старшою вона ставала, тим рідше. А виповнилося їй того літа вісімнадцять, була вона струнка, чорнява, сміхотлива і мила, і немає нічого дивного, що Мотл не витримав, і у нього стався той сплеск гормонів, який, на жаль, так не відповідав його загальмованій дитячій свідомості. Мотл побачив її – і пропав. Він перестав грати з нами у війну, не різався в карти, він годинами, з незалежним і байдужим виглядом кружляв навколо її будинку в надії побачити свою кохану і показати себе у всій красі. Він став митися. З моторошних криків, що долинали із закутка в провулку, де стояла їхня родинна, зліплена з підручного мотлоху халупа, сусіди зробили висновок, що Мотл змусив матір випрати і вперше в житті випрасувати його штани. Де і яким шляхом він, який ніколи не мав ані копійки, видобув нову, червону картату сорочку, не зізнався навіть нам – його єдиним друзям. Він і раніше голився, а тепер став робити це двічі на день, і його щоки, кольору обпаленої цегли, набули блакитнуватого відтінку. Маневри його не лишилися непоміченими. Фаїна була не байдужа до маленьких провінційних радощів, і хоча й розуміла, що марку міського жителя треба підтримувати: все ж Рівне – це вам не якась Славута і навіть не Шепетівка, але гени Мейці брали своє, і кожен теплий вечір вона проводила на лавочці біля будинку, лузаючи насіння і пліткуючи із подружками і двоюрідними сестрами. Так що Мотльчині шлюбні танці вона помітила, і незабаром про це вже пліткувала вся околиця, спрагла до свіжих пліток і розваг. Спочатку Мотл не ділився з нами, малолітками, своїм раптовим і новим для нього почуттям – чи то не вважав нас здатними зрозуміти, чи то справедливо побоювався глузувань, але потім все ж не втримався – закоханому потрібен повірник, потрібен хтось, з ким він міг би поділитися власним щастям,

та й до кого ще він міг піти, як не до нас? Але ми вже і так все знали із розмов старших, і справа обійшлася практично без улюлюкання і знущань. Саме це і занапостило Мотла – він забув, з ким має справу і розслабився.

Так минув тиждень, і ось до його кінця Мотл, підбурений і підбадьорений нами, зважився відкрити коханій свої почуття і, можливо, навіть зробити пропозицію. Вночі перед рішучим поясненням Сьомка як найверткіший і найспритний під нашим прикриттям заліз у садок до Товстої Хани, яка торгує квітами на базарі, і нарвав на її клумбах розкішний букет білих хризантем, який Мотл мав подарувати своїй обраниці. Був початок серпня, літня спека вже спала, а теплий вечір був іще світлий, коли Мотл, мурмочучи під ніс завчені слова і човгаючи начищеними туфлями, підійшов до лавки, де сиділа Фаїна із двома подружками. Помітивши його ще здалеку, вони стали сміятися і перешіптуватися, але, роздивившись зблизька, наскільки серйозним був вираз його червоного від напруги обличчя, припинили.

Я вештався поруч, видаючи із себе чи то ад'ютанта, то чи випадкового перехожого. Мотл не звертав на мене уваги, повністю захоплений повторенням того, що він зараз має виголосити. Він сам писав цю промову і не дав нам навіть підглянути, як ми не намагалися і не напрошувалися зі своїми пропозиціями підредагувати і виправити помилки. Тримавши букет на витягнутій руці, він підійшов на негнучких ногах до лавки, шумно ковтнув і почав: «Фаїна ...» Більше нічого сказати не встиг. Я різко потягнув за кінець крученого шнура від трофейної гардини, який був Мотлу за ремінь і ледь утримував на талії його широкі штани, а досвідчений в тихому підкраданні ззаду Сьомка рвонув їх донизу. Дівчата з вереском підхопилися з лавки і втекли до будинку, звідки ще довго долинав їх істеричний, залиvistий сміх, а ми з Сьомкою швидко чкурнули чимдалі і, регочучи, приєдналися до всієї нашої компанії, що веселилася на безпечній відстані. Мотл застиг. Він не кинувся за нами, він навіть не повернувся в наш бік. Як і раніше тримаючи букет в одній руці, він повільно нахилився, вільною рукою підтягнув штани, що впали у пил, і так, притримуючи їх однією рукою і не випускаючи букета, тримаючи голову прямо і втупивши нерухогий погляд у далечінь, побрів додому.

Він не з'являвся майже два тижні. Ми не відчували ніяких докорів сумління, але кілька разів хтось із нашої компанії підбирався до Мот'ячиного дому, щоб перевірити, що там відбувається, і, повернувшись, із полегшенням доповідав, що все гаразд, що Мот'яка живий. Мабуть, все ж таки якесь відчуття незручності, якесь невисловлене почуття провини у нас було. Коли він, нарешті, з'явився, зніяковіло і обережно посміхаючись, ми радісно, ніби не було нічого, затягли його до компанії, і все продовжилося, як і раніше, ніби нічого й не сталося. Ми разом ходили на пляж, грали у війну, лупили його картами по носі, і ніхто з нас ніколи не згадав про цю подію. Ми всі були дітьми, і Мот'ячин такий же дитячий мозок не пам'ятав, а вірніше- не хотів пам'ятати заподіяного йому зла.

А незабаром і літо скінчилося. Мене відвезли додому, а наступного літа відправили до піонерського табору, а потім іще кудись, а потім повезли до моря

лікувати вічний тонзиліт, і коли, через багато років, вже дорослим, я знову, і в останній раз, опинився в Славуті, Мотла там не було. Там взагалі нікого не було з тих, кого я пам'ятав, і не було у кого навіть дізнатися, що ж сталося. Куди подівся той кремезний, смішний, дивакуватий єврей? Так, ви пам'ятаєте? Ні? Згадайте: Мотька, Мотл його звали - дурник такий тихий. Чи ви не пам'ятаєте... а я ось чомусь пам'ятаю. А може, це він пам'ятає мене? Адже це він раптово виникає переді мною кожен раз, коли виникає нагода безкарно зробити комусь боляче – його лагідний і сумний погляд, його розмита вечірніми сутінками недоладна постать, що йде вниз по звивистій вузькій вулиці, однією рукою підтримує спадаючі штани і не випускає з іншої букет білих хризантем. Немає у кого навіть спитати. Хтось помер, інші роз'їхалися хто куди. Рудий Сьомка нині в Ізраїлі і, здається, здійснив свою дитячу мрію – став якимось начальником. А нещодавно в інтернеті я вичитав, що в Славуті ще залишилися три десятки старих євреїв, яким просто немає куди і немає до кого поїхати. Ще набирається миньян^{***}, і синагога ще відкрита.

* Ганиф – злодій.

** Мешугенар – божевільний.

*** Миньян – десять чоловіків. Мінімальна кількість, необхідна для богослужіння.

СМАЖЕНА РИБКА

Цвинтар знаходився на високому західному березі річки. Почали ховати там давно, років сто п'ятдесят тому. Містечко було невелике, але війни і голод справно постачали кладовищу мешканців, і воно швидко розрослося. Розширювали його в усі боки, але не до води, тож за ці роки річка неквапливо підмила берег і підібралася майже до самої огорожі. Спочатку цвинтар був православним, потім неподалік від нього утворився єврейський. За довгі роки обидва розкинулись вшир, а потім зустрілися і тепер стояли впритул, розділені невисокою і тепер уже подвійною огорожею.

Риболовля була кращою на протилежній – пологій стороні річки, але і на цій, якщо спуститися звивистою стежкою повз корені, що випирають зі стрімкого схилу на вузьку піщану смужку біля самої води, можна було за певної вправності і невеликої удачі за вечір наловити відерце окунів і плітки, а якщо зовсім пощастить, то на правильну блешню витягнути і щуку, а на наживку з дрібного пічкара – судака.

Про риболовлю в тутешніх місцях Матвій знав усе. Проживши в Містечку майже безвиїзно від народження до призову у військо, він обійшов усі околиці, знав тут кожен куш і кожен корч в затоні, під яким міг ховатися ледачий карась або невеликий, але вже зажирілий сомик. Правда, востаннє рибалив він тут років із десять тому, оскільки, відслуживши, до рідних місць не повернувся,

а відразу вступив у великому місті до інституту на вечірнє відділення, благо, що для демобілізованих були пільги. Працював вдень на заводі, в чаду, гуркоті обрубних зубил і сліпучому світлі електрозварки, і зайвий раз упевнився у вірності свого рішення: освіта і чиста робота. Потім він перевівся на денне, а після закінчення влаштувався там же в місті до проектного інституту, а до того часу і син народився. Свого батька Матвій пам'ятав погано – той помер у далекому сибірському відрядженні (так розповідала мати), там же і поховали, коли він був іще першокласником, а от мати на весілля приїхала. Вона була іще раз, коли внукові виповнилося три роки, і все кликала, запрошувала приїхати на літо до неї, ну хоч на місяць, хоч на пару тижнів. А у них все не виходило. Та й не те, щоб вже так вони були зайняті, – просто Тані, дружині його, аж надто не хотілося їхати до цього і не села, і не міста, а так – не зрозуміло до чого: Містечка. Та й дійсно, навіщо дитині проводити літо в курному і задушливому селищі, якщо у її батьків розкішна дача з садом, і озеро поблизу, і тесть з тещею упадали всією душею коло внука? Ось так і не склалося. Тож приїхав він сюди, тільки коли зателефонувала їхня сусідка – дивна і зарозуміла стара Елеонора, що опинилася в містечку під час війни, та так і осіла там, сказала, що мати померла і поклала слухавку. Він не встиг на поховання – на роботі, звичайно, відпустили відразу, а ось Таня хворіла, і сина не було з ким залишити. І доки теща повернулася з дачі, доки знайшовся квиток, доки дістався з двома пересадками – матір уже поховали. Матвій посумував, попийчив два дні з декількома старими приятелями, які залишилися в містечку, а потім зателефонував на роботу і, на додаток до трьох виділених начальством на поховання днів, попросив тиждень в рахунок відпустки – треба було зайнятися оформленням нехитрої спадщини, продажем будинку, на який, як не дивно, відразу ж знайшовся покупець – багатодітний азербайджанець, який працював інженером-технологом на цементному заводі – єдиному підприємстві в місті, що залишилося. Будинок був замалий для такої родини, але ділянка була великою, і активний технолог відразу прикинув, що він розширить, що добудує, а оскільки Матвій особливо ціну не правив, то домовились швидко. А ще йому захотілося просто побути на самоті, відпочити від життя в нехай і великому, а все ж не у своєму окремому житлі (жили вони із батьками Тетяни, в їх відомчій, отриманій іменитим тестем квартирі) побродити по місту свого дитинства і порибалити, як було колись. В комірчині знайшлися його дитячі вудки – мати зберегла навіть їх. Він розчулився, але викинув обидві: і саморобну з горіхового прута, над якою довго колись працював, й придбану, бамбукову, колишній предмет його хлопчачої гордості і заздрості приятелів, і купив в магазині два нових пластикових вудилища з катушками, гачки, грузила і навіть набір блешень. Так і вийшло, що тепер він бував на кладовищі кожного дня. Спочатку поминав біля свіжої, не зарослої іще травою, могили, а опісля спускався до річки.

Ось і сьогодні він посидів на невисокій лавочці, яку сам збив із дощок, знайдених у сараї, і вкопав учора всередині огорожі. Відсърбнув із купленої дорогою чвертки, покурив, спустився схилом і став розмотувати вудочки. За

кілька днів він звик, що тут на цьому березі ніхто, крім нього, не рибалить, і не відразу помітив якийсь рух збоку; помітивши – здивувався, а придивившись, здивувався іще більше. На сусідній вузькій міліні метрів за тридцять від нього вище за течією стояв чоловік. Його вигляд настільки не в'язався із уявленням про те, як повинен виглядати рибалка, що Матвій не втримався і пирхнув. Чоловік, повністю заглиблений у своє заняття, тільки тоді помітив Матвія і вітально помахав йому рукою. Не одразу, проте все ж відкинувши за кілька хвилин сумніви, Матвій вирішив підійти – аж надто безглуздо все виглядало. Прочалапавши водою між мілинами у своїх високих до колін чоботях, він підійшов, привітався і поставив традиційне рибальське запитання про кльов. Чоловік сором'язливо розвів руками – у його відрі було порожньо. Поки обмінювалися маловартісними фразами про погоду і течію, Матвій поволі придивлявся до рибалки. На тому був чорний, неабияк заношений і лискучий костюм. На ногах – стоптані чорні ж туфлі, і, як здалося Матвію, вже наскрізь промоклі і повні піску. Чоловік був високий, худий і немолодий – за сорок. Чорне кучеряве волосся із сивиною, триденна сива щетина на запалих щоках і пронизливо сині, не збляклі очі. Чиста, але ледь протяжна вимова, і деякі специфічні місцеві слівця видавали аборигена цих місць. Матвій сам позбувся цього південного наспіву лише за кілька років життя у великому місті. А ось вудку цей рибалка явно тримав у руках вперше.

– Але ось що прикро, риба ж точно є, клює вже вкотре. Вже трьох черв'яків з'їли, – скаржився він, двома пальцями гидливо чіпляючи на гачок наступного. – Так скоро всіх і з'їдять. А я їх весь ранок сьогодні копав.

Матвій подивився, як він насаджує черв'яка, що звивався, за самий кінчик, і засміявся.

– Я гадаю, там зараз вся риба в річці зібралася. У них чутки пройшли, що безкоштовна їдальня відкрилася. Їх тут черв'яками на халяву годують.

Чоловік дивився на нього, не розуміючи жарту. Матвій забрав у нього вудку, правильно насадив черв'яка. Потім критично оглянув все, пересунув грузило, виставив поплавок на потрібну глибину і повернув вудку господареві.

– Ось так буде краще.

Чоловік радісно подякував і спробував закинути. Снасть гепнула у воду майже біля самих його ніг.

– Зрозуміло, – сказав Матвій. – Дивись. Відкидаєш цю дугу, притримуєш волосінь пальцем, заносиш, розмахуєшся, відпускаєш і... опа, а тепер дугу назад.

– Дякую вам, – ніяково посміхаючись сказав чоловік. – Я, знаєте, вперше.

– Це помітно, – посміхнувся Матвій.

Він присів навпочіпки в стороні, щоб самому не потрапити на гачок, але справи у новачка пішли непогано. Вже з третього разу він закинув цілком пристойно, і Матвій, побажавши йому удачі, пішов до своїх вудок. Він встиг розмотати і закинути одну і вже приготував спінінг, щоб зробити перший закид на щуку, але довелося знову підійти до невдахи-рибалки. У того клювало і він,

як тільки бачив, що поплавок йде під воду, із силою рвав на себе вудлище і, звичайно, рибка, навіть якщо і була на гачку, зривалася. Довелося показати йому, як підсікати і як плавно, не послаблюючи натягу, підводити здобич до берега, і ось нарешті, спільними зусиллями вони витягли першого і досить пристойного окунця. Чоловік був щасливий і так гаряче дякував Матвію, що той розчулився і запропонував, як годиться, обмити перший улов. Вони зробили по ковтку з Матвієвої чвертки, тоді і познайомилися. Новачка звали Семеном, був він теж місцевим, ходив до тієї ж школи, що і Матвій, але на десять років раніше і закінчив її, коли Матвій лише збирався до першого класу. Коли стемніло вже настільки, що поплавків було не розрізнити, у відерці Семена мляво били хвостами три окуні і пара сріблястих плотвичок. Матвій плотву не брав взагалі, і в його відрі засинали п'ять окунів і солідна, сантиметрів на сорок, щука.

– Що з першим уловом будеш робити, Семене? – поцікавився Матвій.

– Підсмажу! – мрійливо відповів той.

Матвій засміявся:

– Що там смажити. Плотва дрібна – смажити, звичайно, можна, але їсти нічого, а окунь смачний, але дуже вже кістлявий. З цього уху можна добру зварити.

– Ні... дуже посмажити хочу, – вперто відповів той.

– Ну, бувай, рибалко. Завтра прийдеш?

– Прийду, Матвію, обов'язково прийду. Дякую за науку.

Наступного дня Матвій прийшов на берег досить рано. Сонце щойно перевалило через полудень. Було спекотно, і навіть розкласти вудки не хотілося. Семена іще не було. Вчорашній улов Матвій віддав сусідці Елеонорі. Стара, сердита на нього за те, що жодного разу не приїхав провідати матір та й на поховання запізнився, трохи пом'якшала і сказала, що давненько не їла смаженої рибки і, коли підсмажить, занесе частину і йому. Відмовлятися Матвій не став, подякував, здивувавшись подумки, що всіх так потягнуло на смажену рибу. Сам він вважав кращою юшку, а зі щуки любив котлети, які мати колись чудово готувала, додаючи в жорсткувате м'ясо ніжну м'якоть сига. Він розстелив біля води брезентовий плащ, який завжди брав із собою на риболовлю, ліг і вже почав дрімати, коли стежкою, незграбно спотикаючись і вітально щось вигукуючи, спустився Семен.

– Не волай, рибалко, всю рибу сполохаєш, – пробурчав Матвій, але таких тонкощів рибальства Семен ще не знав і так само радісно і шумно витягнув пляшку горілки і пару смажених окунів для закуски. Все це він виставив Матвію, дякуючи за навчання. Сонце ховалося за високі сосни, а тінь від них простяглася вже до середини річки, коли Матвій з Семеном, випивши потроху, вирішили зрештою порибалити. Вони розійшлися по своїх мілинах, але риба не йшла, і години за три у них набралось на двох із десятків окунів і п'ять плотвичок. Щука навіть не намагалася схопити блешню, єдиною пристойною рибою з усього улову виявився невеликий судачок, і годині о шостій Матвію стало нудно.

– А пішли до мене. Покажу тобі, як варити справжню юшку.

Семен був у захваті від запрошення і дорогою ще раз забіг в магазин, де, хоч Матвій і намагався приєднатися, другу пляшку купив сам.

Патрали рибу разом, чистити Матвій довірив Семену, а сам тим часом підготував усе інше. Юшку зварив подвійну – відкинувши з першого бульйону плотвичок і дрібних окунців – і вийшло на славу, а тут ще й сусідка Елеонора занесла кілька шматків смаженої щуки і посиділа з ними, правда, зовсім недовго. Випила не скривившись чарку за упокій, скуштувала юшки, згадала, як жили вони з сусідкою, матір'ю Матвія, останні роки душа в душу, як любила та смажену рибу – та рідко перепадало. Семен, схоже, вперше їв таку юшку, не міг нахвалитися і навіть записав якісь, на його думку, важливі тонкощі рецепта до маленького блокноту, який тягав у внутрішній кишені того ж вічного чорного піджака. Весь вечір говорили ні про що. Згадували школу, вчителів, шукали спільних знайомих, скаржились на начальство: з'ясувалося, що Семен все життя пропрацював на одному місці – на єдиному і останньому в місті підприємстві, економістом в цеху. І тільки ближче до ночі, коли вже друга пляшка була напівпорожня, Матвій поставив питання, яке, власне, міг задати і в перші хвилини знайомства і чомусь не поставив:

– А як ти на цьому-то місці опинився? Чому там рибалити вирішив?

Семен здивувався запитанню:

– Так кладовища же поруч. А я там кожного дня буваю. Це я зараз у відпустці, а так – після роботи зазвичай заходжу.

– А хто у тебе там?

– Так... всі. І мама, і дружина. А більше у мене нікого і немає. Мама на єврейському, а дружина ось... зовсім недавно... на сусідньому, православному... Я попросив місце їй вибрати поруч з огорожею, і мені тепер зручно, розумієш, – я в огорожі дірку зробив, і мені тепер зовсім близько – не треба обходити через ворота. Вони майже поруч.

Матвій не знайшов що сказати, а тільки потягнувся і розлив по склянках залишки. Вони випили не цокаючись, і Матвій, просто щоб розірвати довге мовчання, запитав:

– Ну, так як моя юшка – краща, ніж просто посмажити?

– Дуже смачна юшка, – щиро відповів Семен. – Але, розумієш: вони так обидві любили смажену рибу... А все не виходило. Я все якось не міг їм її принести. Свіжої риби ж в магазині не купити, а у рибалок на базарі – дорого. І так моєї зарплатні ледве на життя вистачало, особливо в останні роки, коли дружина хворіла. А рибалити – так я про це навіть ніколи і не думав. Ось тільки зараз спало на думку.

– Знаєш, – засміявся Матвій. – Таку фразу, вже не пам'ятаю, хто сказав, що дай людині рибу і нагодуєш її на один день ...

– Так-так, – підхопив Семен. – А дай йому вудку і навчи ловити рибу – і нагодуєш його на все життя. Пам'ятаю, пам'ятаю. Ех, Матвію, – чому я не зустрів тебе раніше? Коли було кого годувати.

У день від'їзду Матвій встиг зазирнути на кладовище. Чи не збирався заходити, але склалося так, що всі справи закінчив раніше, ніж розраховував, валіза була зібрана, а поїзд був вечірній. Пішов без нічого – вудки він ще вчора подарував Семену і навіть випити з собою не взяв: боязко було перед дорогою. Центральною алеєю цвинтаря, усією в яскравих плямах сонця, що пробивалося крізь щільні крони, він вийшов до могили матері. На іще вологій від нічного дощу землі, в ногах витягнутого горбка, лежало два смажених окуня. Матвій спочатку рвонувся прибрати їх, але зупинився і замість цього ледь розчищеною стежкою швидко пішов до єврейського цвинтаря, до того лазу, що показав йому потім Семен. Підійшов і завмер, сховавшись у тіні розкішної акації. На свіжій могилі, що знаходиться майже біля самого краю кладовища, з тимчасовою чорною табличкою в головах (такою самою, як і у його матері) теж було дві рибки. А трохи далі, за проробленим в подвійній огорожі вузьким проходом, біля іншої могили, вже покритої невеликою бетонною плитою з дешевим надгробком із місцевого пісковика, сидів Семен. Перед ним прямо на плиті була розкладена газета. На ній стояла наполовину випита чвертка і лежало кілька смажених рибок. А сам він, не помічаючи нічого навколо, щось говорив, жестикулював... пояснював... виправдовувався...

ДІББУК З ВУЛИЦІ ЕНГЕЛЬСА

Вам ніколи не хотілося за столом, в компанії взяти і вкусити кого-небудь за вухо? Або хлюпнути вином на чийсь сукню і не обов'язково злісному негідникові, який, можливо, заслужив подібне ставлення, а, наприклад, якійсь милій і невинній людині, яка не зробила вам нічого поганого. Ось просто так – ні для чого. Упевнений, хотілося, і мені хотілося, але ми ж з вами стрималися, ми ж виховані люди. Але трапляються на світі, хоч і рідко, ті, хто не стримуючись і не замислюючись, дають волю своїм миттєво виниклим примхам. Зараз такого оригінала назвуть... ну, по-всякому обізвуть і точно запропонують поприймати чогось заспокійливого – після того, як зійдуть синці. А тоді, років п'ятдесят тому – в тій країні, якої вже немає, в селищах і містечках, що іще збереглися на карті, але які ми з вами не впізнаємо, потрапивши туди, сказали б, що в нього вселився Діббук.

Будь-який хлопчисько, що відходив до хедеру хоча б із рік, знає, що для того, аби вигнати діббука, потрібен цадик і ще десять чоловіків. Потрібно одягнути всіх у поховальні сорочки, цадик читатиме молитви, всі йому підспівуватимуть, палитимуть свічки і дмухатимуть у шофар. І тоді діббук вийде з людини. Все нескладно, от тільки хлопчаків тих, які знають, не стало останній хедер ще до війни закрили. Ну а вже цадика запросити – де ж його візьмеш? Старі померли в таборах першими, а нові мудреці ще не постаріли.

Син кривої Ривки, котрий приїхав у відпустку і був великим інженером у Харкові, розповідав, що є десь під Вільно (кажуть, його вже давно називають

Вільнюсом) хасидський цадик, до якого ходять за порадою із усієї околиці, і аж із самого Мелітополя приїжджають. Але, по-перше, де його шукати, цього цадика, та й чи візьметься він виганяти діббука з невіруючого, хоч і обрізаного за всіма правилами Генки (Хаскеле), ну, а, по-друге, особливої віри словам інженера теж не було – вважався він в нашому містечку великим брехуном, та й одружений був із гойкою. Одружився він собі потайки в Харкові і на весілля нікого, навіть власну матір, не покликав. А коли вперше приїхав із молодією дружиною до рідного дому – Ривка, подивившись на невістку, мовчки повернулась і пішла до хати. На запитання сина: «Мамо, ви куди?» – спокійно відповіла: «Йду шукати викрутку. Хочу виколупати собі останнє око, щоб не бачити, як мої онуки виростуть гоїми». Бачить вона прекрасно і донині, онукам кожен день варить цимес, а те, що розповідає вона сусідам про невістку, коли поїдуть вони після літніх канікул до себе додому – нам краще не повторювати. Вона ж бо піде потім до ребе і відмолить – а нам хто пробачить такі слова?

Ось так і вийшло, що впоратися із діббуком, що вселився в тихого та ввічливого сина тітки Хани, було нікому. Молодий рабин, – нещодавно закінчив педучилище в Рівному і присланий через МІСЬКВНО на заміну колишньому, який вижив у таборі, але не пережив двадцять другого з'їзду, – нічого зробити не зміг. Не допоміг і похід до райкому комсомолу. Єдиними, хто майже безкорисливо рвалися допомогти, і чий зусилля давали хоч і короточасні, але результати, були Сьомка і Петро – два санітари з психіатричної лікарні, що знаходиться в двох кілометрах від містечка на стрімкому березі вище за течією Горині. Після спілкування з ними на якийсь час Хаскеле стихав. Поки пройдуть синці, забудеться образа і перестане волочитись нога після уколу гарячого аміназину. А чому безкорисливо, але не зовсім? Так наливала ж їм вдячна Хана кожен раз своєї особливої і таку закуску виставляла, що пошукати треба навіть в нашому славному на увесь кошерний світ своїми куховарками містечку. Так що пили ці два медбрати і закушували на славу, але, мушу вам чесно сказати, що якби і не виставляла їм Хана ніякого частування, то допомогли б вони і так – задарма – просто із задоволення від усвідомлення чесно, безпечно і безкорисливо виконаного обов'язку. Ну і як їм було не допомогти своєму колишньому однокласнику, який не так давно і в любимчиках у всіх вчителів ходив, і бив майбутніх медиків поодиноці, та ще й шкільну красуню Фаїнку з-під носа у них забрав і в альтанці, на березі річки у випускни ніч з нею зблизився. Ну як їм було тепер не попіклуватись про долю нещасного, навіть безоплатно (в сенсі – не побоюючись відплати).

Напади ці траплялися у Хаскеле досить рідко: разів зо два-три на рік. Весь інший час був він тихий, спокійний і повністю, ну, просто абсолютно нормальний. Працював в заготконторі у Мейці, роз'їжджав навколишніми селами на старенькій казенній вантажівці, вимінюючи у небагатьох селян, що іще збереглися, яйця і мед на розписки з фіолетовими штампами. Чесний був до непристойності і десятка яєць за весь час Хані не приніс, не заплативши за них із своєї платні. Кілька разів друзі-санітари намагалися натякнути Хані

про те, щоб забрати Хаскеле до їхнього закладу на постійне проживання, але та цикнула на них так, що замовкли надовго, розуміючи, що зроби вони це, то перестануть їх пускати на поріг не лише вона, а й усі в цьому, хоч і сварливому, але дружному містечку. Та й не було за що його забирати. Ну, подумаєш, вилив склянку квасу на вишиванку заступнику голови виконкому Кравцю, коли спекотного липневого дня захотілося тому випити з підвідомчим народом холодного кваску, що з бочки розливав всім бажаючим Ізя Могильовський – три копійки маленька кружка, шість велика. А що, Кравець не бачив, що люди в спеку вже спітніли? Навіщо без черги вліз?

Як з'ясувалося вже набагато пізніше – спав з розуму Генка, прочитавши «Фауста». Треба ж було статися так, що виявився він першим і єдиним читачем цієї злочасної книги в нашій міській бібліотеці. Першим – оскільки щойно отримали її з центрального складу в Хмельницькому і ледь встигли проставити бібліотечні штампики на потрібних сімнадцятій та тридцять третій сторінках, як занесла до бібліотеки глузлива доля нашого Хаскеле, і разом зі свіжим номером журналу «Техніка-молоді», за яким прийшов, забрав він чомусь і томик Гете. А єдиним, тому що не повернув, і куди поділася ця книга, досі невідомо. Хана пам'ятала лиш, що просидів він над нею обидва вихідних дня і навіть на улюблений картопляний кугл не відволікся – ні, звичайно, не відмовився, а з'їв всю пательню – але не відриваючись від читання, а в понеділок не пішов на роботу. А коли у вівторок він ущипнув за пишний зад Дору Каценеленбоген, яка зайшла до Мейці, щоб глянути в підсобці на нові іранські килими, отримані заготівельником для обміну з тубільцями на сушені гриби і ягоди, було пізно – книги в будинку вже не було. Вельми досвідчена Хана, поміркувавши, зрозуміла, в чому корінь усіх бід, але знайти нечестиву книгу і розібратися в її чарах не змогла. А оскільки окрім її нещасного сина ніхто в нашому містечку про цього Гете не чув, то ніхто і не міг збагнути, чому одержимий діббуком Хаскеле, вчергове щось витворивши, радісно, заклично і з очікуванням в голосі кричав, звертаючись до когось невідомого: «Спинися мить, прекрасна ти!» Але вона не зупинялася, і Хаскеле знову били.

Але ніщо – принаймні на цій землі – не триває вічно. І, як потім з'ясувалося, цей самий Фауст теж нікого не перехитрив, але це вже трохи пізніше, коли з'явилася в містечку нова бібліотекарка, замість тієї, що пішла на пенсію, і завезли на її замовлення до міської бібліотеки ще два примірники того ж твору. Молода і усміхнена маленька блондинка, що потрапила до містечка за розподілом з райцентру після бібліотечного технікуму, ще ні з ким із місцевих мешканців знайома не була і тому не подивувалася новій читачці, яка насилу заповнила бібліотечну картку, і її вибору. Читали у Хани вдома, вголос, вдень, поки Хаскеле був на роботі. Читцем обрали голуб'ятника Шломо, що мав гучним голос, чітку дикцію, і відомого тим, що не розумів і не запам'ятовував жодного слова з прочитаного. Про всяк випадок читали під наглядом рабина – хіба мало що. Після першої ж глави, під час читання якої один і слухачів заснув, стало зрозуміло, що потрібен ще хтось, хто б роз'яснив. Слів було

багато, і той Пастернак, який вказаний був на першій сторінці як перекладач, хоч і був євреєм на прізвище, не схотів, а швидше за все, не зміг перевести історію зрозумілою нормальним людям мовою. Перебрали кілька кандидатур, але після перевірки всі вони відпали. Один божився, що «Півничка Ауербаха» знаходиться в Шепетівці, і що він в ній не раз випивав. Інший – що «ковен» – це родич Когана з вулиці Хмельницького. Третій не вартий навіть згадки... Виручила та сама нова бібліотекарка, яка поцікавилася під час випадкової зустрічі на базарі, чому Хана так довго не повертає взятую книжку. Добре, що вона іще не знала про першого, списаного старою бібліотекаркою за баночку липового меду Фауста. Хана, що нічого не соромилась протягом життя, не стала маніритися і тут, а ця молода шикса (а як іще могла про себе назвати її доброчесна Хана) не посміхнувшись, запропонувала допомогти всій чесній компанії розібратися в хитросплетіннях стародавнього сюжету. У неї виявився чистий і дзвінкий голос, так що Шломо за непотрібністю був направлений рубати дрова, а бібліотекарка, зупиняючись після кожної строфи, піднімала свої світло-коричневі, з блиском в глибині, видовжені до скронь очі, обводила ними слухачів і, якщо питань не було, продовжувала читати далі. Але запитань у жителів курної, що тягнеться від самого базару аж до склозаводу, вулиці Енгельса було багато. І на всі це дівчисько відповідало. Роз'яснювала терпляче, чомно і не зчиняючи суперечки з мешканцями цього милого серцю небагатьох, хто ще його пам'ятає, заповідника, які усе знають і що на все мають свою думку. І місць цих не залишилося, і людей цих вже немає, але не цього шкода – всі ми смертні – і навіть, як з'ясувалося, хитромудрий Фауст. А шкода того, що ті нечисленні, що доживають свого віку в різних закутках цього світу, вже занадто старі і роз'єднані, щоб зберегти і описати цей колорит, цей життєлюбний дух, який дозволив їм вижити і відродитися і який лише й був спроможний перевести бездонні злидні і вічну приниженість вигнання у високу поезію життя. А молодь... не приведи Всевишній, щоб довелося їм повернутися до цього, щоб довелося відроджувати їм ту культуру Галута, з якої тільки і міг народитися цей такий страшний і такий пронизливо безвихідний світ містечка. Їм, які боролися за виживання щосекунди протягом останніх двох тисяч років свого існування, незрозумілий був Фауст з його пересиченістю життям, і марно, марно старалася мила бібліотекарка. Товариство обговорило прослухане і зійшлося на тому, що Фауст цей був повний поц, бо погодитися на таку угоду міг лише мішугенер, і що, цілком очевидно, в Хаскеле вселився фаустівський діббук, і що нарешті тепер, коли ім'я його відомо, час звернутися до фахівця. Обговорили і Маргариту, але думки розійшлися. Чоловіки її жаліли, а жінки, крім Хани, стверджували, що так їй, шиксі, й треба. Хана промовчала, але опісля, коли зробили перерву і пили індійський чай зі свіжоспеченим земелахом, щось прошепотіла на вухо сусідці Цилі таке, від чого та поперхнулася, пішла червоними плямами і з криком, що все це брехня, вискочила з-за столу.

Вони б довго ще сперечалися, наводячи аргументи із священних книг і коментарів до них, але вирішилося все просто: одного дня Хаселе повернувся

з роботи передчасно. Зламалася його вантажівка. Ні, він не розігнав зібрання, навпаки – показавши знаками, щоб читання продовжували – став тихенько під дверима та так і простояв до кінця розділу. Питань цього разу чомусь не було, і слухачі, не чекаючи чаювання, вважали за краще чимшвидше втекти, вочевидь побоюючись, що діббук Фауст, що сидить в Хаскеле, викине щось особливе. Але, на загальне полегшення, нічого такого не сталося. Хаскеле провів бібліотекарку до самого дому, а потім провів іще раз, а потім став зустрічати її біля бібліотеки після закриття. Чи треба докладно розписувати, що було потім? Скажу лише, що нічого смачнішого за те, що наготувала Хана на весільний стіл, я ніколи в своєму житті не їв – і навряд чи вже доведеться.

А нападів у Хаскеле більше не було. Невідомо, як саме проходила процедура вигнання діббука. На неї не покликали ані десять чоловіків, ані жодного цадика. Бібліотекарка впоралася сама. Бідна Хана переживала за сина і підслуховувала під дверима спальні, спочатку з жахом, а потім і з забутою цікавістю слухала крики, що лунали з-за дверей, а наступної доби здалася і пішла спати, наготувавши перед цим повну піч всього, що може знадобитися тим, хто вижив після такого бою.

Я вже закінчив оповідання і відклав його, щоб «вилежалось», «дійшло» в ящику столу, як досягають в темному місці зелені банани. А поки він там відпочивав, вирішив іще раз перечитати Фауста. Перечитав – правда, не все, а лише обрані, улюблені місця – та так і не знайшов відповіді на питання, що давно мучило мене. Чому після всього, що накоїв Фауст, взяв його Всевишній до Раю, а ось Хаскеле за одруження на шиксі і дружину його, милу бібліотекарку за те, що гойка, і дітей їх просто всіх разом пошлють до пекла? Так наш ребе стверджує. Щось тут не те. Може, цей Пастернак щось наплутав при перекладі?

ШАДАХАН*

1

Минули часи, коли кожен багатій у містечку мав за честь взяти за чоловіка для своєї дочки жебрака єшиботника, аби лише той вважався найкращим в єшиві: вирізнявся старанністю, знав напам'ять Тору і жваво тлумачив важкі місця з Талмуду. Минули вони, і вітер їм в спину, і найсильніший, тому що багато чого іншого було в них, про що ні згадувати, ні говорити сьогодні не хочеться. Але часи часами, а одружуватися і виходити заміж люди не припинили, і заповіт Всевишнього «Плодіться і розмножуйтеся» виконують справно. Але ж відомо, що євреї – якщо залишити їх без нагляду – обов'язково щось таке утнуть. То із Всевишнім безпосередньо про ексклюзив домовляться, то дві синагоги на трьох молільників поруч збудують, а то посваряться між собою та так, що і один одного, і півсвіту передушити готові, аби на своєму наполягти. Контроль за ними потрібен і нагляд – особливо за молодими. А який батько не хоче для свого чада найкращого – немає таких. Але хтось хоче і мовчить, і лише

сподівається, що все якось буде. Хтось хоче і молиться, щоб на його сина впала манна з небес, а хтось – і це найрозумніші – тямлять, що пускати таку справу на самоплив ніяк не можна. І йдуть до шадхана.

Але давайте по черзі. На момент, що описуватиметься, в нашому невеликому містечку, в якому після війни – а схоже, що вже прийшов час уточнювати, якої саме війни – залишилося не так багато єврейських наречених і женихів, щоб прогодувати трьох свах. І однією з них був ... Вольф. У наш час гендерної рівності це не викликає дивних запитань – а тоді... Хвиля пересудів, чвар, скандалів і глузувань прокотилася містечком, коли з'ясувалося, що Вольф зробив свою першу операцію і вдало одружив сина голови шепетівської райспоживспілки з дочкою славутського різника. Друга угода викликала до нього повагу одних і гучну заздрість небагатьох. Віддати заміж Двойру, старшу сестру немолодого директора ресторану «Горинь», не вдавалося нікому, хто б за це не брався. А він зміг. І не важливо, що наречений був теж не красень і не зовсім юнак, і що привезли його на весілля в колясці мотоцикла два міліціонери, а після шлюбної ночі відвезли назад – досиджувати свої п'ятнадцять діб – а одружив їх Вольф, і на весіллі гуляла вся Славута. Після цього Вольф міцно посів своє місце в списку свах, але йшли до нього далеко не всі – та й не з усіма він погоджувався працювати. Брався він лише за найважчі і, відповідно, за найдорожчі випадки. Так, траплялися і проколи. Мила і скромна дочка Менделя, шевця з патентом, який сидить в будці біля гастроному, що на площі Леніна за кінотеатром, видана Вольфом у Москву за сина інженера Канцнельсона – а хто тобі винен? А не треба було надсилати своє статевозріле чадо влітку до Славути провідати напівживу бабусю. Проживши з чоловіком рік, молода виставила його з окремої кооперативної квартири, придбаної його батьками, розлучилася і залишила квартиру собі, як вся інженерна родина не билася. Всі чекали, що розгніваний інженер приїде на малу батьківщину своєї невістки і, якщо не спробує повернути гроші, сплачені шадхану то, в крайньому разі, начистить йому писок. Та й сам Вольф, чесно кажучи, чекав того ж. Та, певно, так засмутився московський Канцнельсон, що не поїхав він знову до Славути і не став вимагати з Вольфа назад сто двадцять рублів, що сплачені були йому за роботу. Кажуть-бо: «Скільки за місяць заробляєш, стільки шадхану і віддай», і що «дарма дісталось – про запас не піде». Так, принаймні, нам розповідають. Хто розповідає? Так самі ж свахи і розповідають. А якщо не заплатиш чесно, кажуть, то розійдуться ваші молодята після першого ж року шлюбу. Ви їм вірите? І я не вірив. Хто його знає, що там насправді написано в їхніх книгах? Ви їх читали? Ото ж бо й воно! Але який батько захоче ризикувати щастям своїх дітей? Ось і платять! Але наших стариганів не надуриш. Зібралися вони в будинку у старого Мейцш – ні, не у того, що тримав «уцінені товари» на базарній площі – я так і знав, що ви на нього подумали. Ні, – у того, що в «Споживкооперації» служить. Порадилися, висловили вдвічі більше думок, ніж було учасників, обізвали один одного по-всякому і дійшли одностайного висновку, що не приїхав засмучений свекор, тому що сам був і винним: обдурив він Шадхана – приховав реальний заробіток,

щоб заощадити – за що і був покараний з небес. Втім, кожен з присутніх, погодившись із загальною резолюцією, ще й висловив свою особливу думку, що діаметрально різняться від підтриманого спільно і суперечить думці кожного окремо.

Були в цьому гешефті й інші сторони. Адже ж був Вольф хоч і не молодий, і не зовсім здоровий, але чоловік, і всі чоловічі якості все ще були при ньому, так що важкувато бувало йому дивитися байдуже на красуню на виданні, що аж пашить здоров'ям і молодістю, коли приходив у дім до клієнта. Та хоч і переконував він себе, що це всього лише товар, який треба вигідно прилаштувати, але природа брала своє і відволікала від бізнесу. Регулярно ловив він себе на тому, що із задоволенням би обмацав товар – як мацає його дружина Рая приречену на бульйон курку перед тим, як нести її до різника – перевіряє є там яйце чи ні. Якщо намацала, то спочатку знеси його, а вже потім ласкаво просимо – в каструлю. Про це гріх було навіть думати, і Вольф молитвою гнав з голови нечестиві думки, а ті наполегливо лізли назад, варто було йому глянути на чергову майбутню наречену.

Але ж все це ще не історія – це лише шматок оселедця, щоб закусити першу чарку і для розминки шмат чорного хліба з курячим смальцем, перед тим як ґрунтовно сісти до столу. А історія почалася, коли в хвіртку до Вольфа – ні, не дощового і грізного, що пророкує щось жахливе, вечора, а зовсім навіть теплого і сонячного полудня, коли ніжився він після раннього обіду під старою розлогою яблунею, на якій вже зав'язалися маленькі тверді і зелені яблучка, до осені обіцяли стати тим самим «білим наливом» – кращим сортом цих казкових місць – влетів Рафік, улюблений і єдиний на той момент племінник. Високому чорнявому і чорноокому синові Меєра – старшого брата Вольфа – нещодавно виповнилося дев'ятнадцять. Щоб не натер хлопчик мозолі кирзовими солдатськими чобітьми, відправили його батьки не без допомоги Вольфа до Рівного, до інституту, і зараз майбутній інженер-залізничник відпочивав у батьківському гнізді після успішно складеної літньої сесії. Вольф, якому замість сина дружина подарувала трьох дочок, любив Рафіка, як свого, і стосунки у них були швидше не родинні, а близько дружні. Хлопчина довіряв лукавому дядькові те, що не смів сказати грізному батькові, і Вольф високо цінував цю дружбу. Зазвичай Рафік був веселий у розслаблено-гарному настрої відпусника. Але не сьогодні. Варто було Вольфу глянути на похмуре, засмучене лице племінника, як перехотілося йому вставати з улюбленої розкладачки, а захотілося вдати із себе сплячого, бо відчув він, як віє від того запахом прийдешніх неприємностей.

– Вольфе, мені потрібна твоя допомога або хоча б порада. Що мені робити? – хлопчик відразу перейшов до справи, навіть не привітавшись, і це вже погано пахло.

Вольф полежав мовчки ще кілька секунд, потім кречучи спустив ноги на землю і сів у розкладачці, що гидко скрипнула. Взяв сигарети зі стільця, що стояв поруч, закупив і тільки тоді, теж вирішивши не вітатися, запитав:

–Хто вона?

Він розраховував на здивований вигук на кшталт: «Як ти здогадався?» або «Хто тобі сказав?» Але похмурий Рафік, занурений у власні проблеми, сприйняв питання як належне.

– Ти її не знаєш.

– Рафа... Я знаю всіх наречених в цьому містечку і знаю навіть тих, хто стане нареченою в найближчі кілька років. Вони у мене всі ось тут, – і він постукав пальцем по опуклому лобі з записинами. – А всі деталі у мене в картотеці.

Вольф підходив до справи ґрунтовно, і в його картотеці, виготовленій зі старих взуттєвих коробок, дійсно зберігалася, як сказали б сьогодні, «база даних» всіх потенційних наречених містечка. Саморобні картки з описом всіх незаміжніх дівчат, з усіма їхніми характеристиками, розмірами і навіть деякими специфічними (і тому зашифрованими) деталями, були систематизовані і розкладені за віковими групами. В окремих коробках лежали картки розлучених і вдів, ще придатних для заміжжя. В інших – помічених рожевим сердечком – дівчатка, у яких іще не настав шлюбний вік, але які наближаються до нього і обіцяють в майбутньому непоганий заробіток. За невелику мзду і обіцянку знайти багатого чоловіка в райцентрі секретарка міського РАГСу щотижня надавала Вольфу дані про всі зміни в містечку: хто помер, хто розлучився, хто і кого народив. А ось походження іншої, більш інтимної інформації про здоров'я наречених, ми не станемо розкривати, щоб ніхто не подумав на лікарку районної поліклініки Софію Соломонівну Горенштейн.

– Вона не єврейка.

Ось це був удар. Вольф удавився димом, але не закашлявся, а з силою видихнувши застряглий в легенях жах, втупився у племінника. Таких в його картотеці дійсно не було.

– Ти... ти батькам вже повідомив?

– Ні. Боюся, – чесно зізнався Рафаїл. – Ти ж знаєш, що скаже тато.

– Я? Я точно знаю, а ось ти, боюся, навіть слів таких ще не чув за всі свої дев'ятнадцять років! Вейзмір! Рафочка, а може не поспішати? Ще півліта попереду. Ну і гуляйте собі на здоров'я, гицайте, діло молоде – а вже до кінця літа і подивитесь... А то, що ж так відразу й одружуватися, – без особливої надії спробував вимовити обов'язкову промову Вольф.

– Ні. Ми все вирішили, – похмуро відповів племінник.

– Вони все вирішили! Га? Як вам це подобається? Ці шлімазли все вирішили! А що робити іншим, яких ви забули запитати, коли приймали рішення? Вони приймають рішення, а викручуватися пропонують мені? І чим я маю вам тепер допомогти?

На гвалт з будинку виглянула Рая – дружина Вольфа.

– Ой, Рафочка, здрастуй, милий! Вольф – що ти так кричиш? Я зараз винесу вам свіжий компот.

– Не треба нам нічого! – гаркнув Вольф. – Дай чоловікам поговорити!

Перелякана Рая шмигнула назад до кухні, а спітнілий Вольф тут-таки й пошкодував, що відмовився від холодного компоту.

– Ну... ти ж Шадхан, Вольф, сваха. Ти ж знаєш, як це все правильно зробити, – розгублений Рафік втрачав останню надію, і Вольф добив його з розмаху.

– Поц! Саме тому, що я Шадхан, я не можу, не маю права зводити єврея з неєврейкою. Це заборонено. А якщо я це зроблю, то, по-перше, до мене більше ніхто не звернеться, а по-друге, це все одно марно: рабин проводити вам хупу не стане, та й батьків твоїх це ніяк не заспокоїть. Зате я стану ворогом сім'ї номер один – і тільки наступною буде твоя дружина-шикса. І, нарешті, найголовніше: ти розумієш, що твій тато вижене і тебе, і твою дружину з дому і прокляне, якщо ви розпишетесь таємно?

– Так що ж робити, дядьку? – Рафік неабияк засмутився.

– Не знаю, – відрубав Вольф, і тут миттєво моментальна підозра промайнула в його очах. – Слухай, а вона, випадково, не вагітна?

– Ні, – відсахнувся Рафік. – Ні, а що?

– Не знаю, – задумався Вольф. – Може, це і не погана ідея. Не знаю поки що. Ось тобі папір, ось олівець. Напиши, хто вона, адреса і хто батьки. Я тобі обіцяю, що не піду туди сам і нічого не скажу твоїм батькам до того, як поговорю з тобою. А тепер іди. Мені треба поміркувати. Іди і не думай поки нікому нічого говорити. І мейделе** свій скажи, щоб тримала язика за зубами. І завтра в цей же час приходить сюди разом зі своєю красунею.

Відіславши племінника, Вольф посидів в роздумах кілька хвилин, потім покликав Раю і зажадав компоту, від якого раніше відмовився, потім подумав і зажадав ще чарку горілки. Дружина, вражена такою вимогою, зібралася обуритися, але, глянувши на похмурі обличчя чоловіка, вирішила не перечити і принесла і чарку, і закуску і, тільки коли все це благополучно було знищено, спробувала-таки поставити питання, що мучило її, але нарвалася на відповідь, якої не чула ще з тієї давньої пори, коли намагалася з'ясувати, а чого це їхня сусідка Циля так часто ходить до Вольфа за шлюбними консультаціями і це за живого і здорового чоловіка в відрядженні. А Вольф так і просидів, задумавшись, на розкладачці під яблуною майже до самого вечора, і лише коли п'яний пастух Мендель погнав повз їх загорожу стадо, що поверталось в пасовища із муканням, беканням і під брязкіт дзвіночків, прийшов до тями.

Наступний ранок Вольф присвятив візитам. Він послідовно відвідав районного дільничного Сьому (залишивши в його кабінеті загорнуту в газету пляшку доброго самогону), секретарку РАГСу Машеньку (відбувся шоколадкою «Оленка») і терапевта районної поліклініки Софію Соломонівну – без черги і витрат. Коли втомлений, але задоволений він повернувся до обіду додому, розчервоніла від метушні Рая вже годувала курячим бульйоном з креплями Рафіка і таку чарівну молоду, чорнооку і чорняву красуню-хохлушку, що у Вольфа від одного погляду на неї зіпсувався настрій. Звали красуню, як і належить, Оксаною. У свої вісімнадцять вона встигла закінчити школу і, проваливши вступні іспити до харківського педагогічного технікуму, вже рік як перекладала папірці на склозаводі в бухгалтерії. Мати її працювала там же, батька в сім'ї не було ніколи (це порадувало шадхана), і жили вони у двох

кімнатках в старому, напівзруйнованому дерев'яному двоповерховому чи то будинку, то чи то бараці, де, крім них, мешкали ще чотири сім'ї. Все це Вольф уже знав. Копії «Свідоств про народження» всіх членів Оксаниної родини до третього коліна, паспортів і навіть виписка з її медкарти лежали в його потертій трофейній шкіряній папці. Йому потрібні були приватні подробиці і тому він не переривав, всупереч звичаю, Раю, що мило жебоніла з Оксаною і з жіночої цікавості безцеремонно розпитувала гостю про всілякі сімейні таємниці. Оксана не манірилась і відповідала, а Вольф, який уважно слухав її щебетання, все більше супився, розуміючи, що завдання йому випало нелегке. Після обіду Вольф з Рафіком і Оксаною ще посиділи в саду в альтанці, обплетеній диким виноградом. Вольф поставив іще з десяток питань, потім відіслав закоханих попередити Оксанину маму, що зайде до неї в гості ближче до вечора, а сам заліз на розкладачку під улюбленої яблунею і негайно заснув солодким пообіднім сном.

Мама майбутньої нареченої, яка відкрила Вольфу двері, виявилася так само миловидною і так само мало схожою на єврейку, як і її дочка. Женя, а саме так звали потенційну тещу, явно готувалася до приходу гостя. На столі була постелена накрохмалена, з іще настовбурченими складками скатертина, на ній світився надраєний самовар, стояли вже нарізаний на шматки магазинний торт з маргариновими трояндочками, чотири склянки в різьблених хромованих підстанканиках і блюдця. Рафік з Оксаною вже лаштувалися до столу і підтягували до себе торт, але Вольф не був налаштований чаювати. Він ввічливо, але твердо виставив молодих з-за столу і відправив погуляти, наказавши повернутися за годину, а краще за півтори. Ображена молодь не наважилась обурюватися, розуміючи, що зараз їх доля залежить від цього безцеремонного родича, і вийшла, але далеко не пішла, а причаївшись то під дверима, то під тонкою дерев'яною стіною барака, намагалася підслухати, а що ж відбувається всередині. Але як не притискали вони ніжні вуха до шорстких дощок, розібрати їм вдалося мало: лише окремі фрази і вигуки, що вимовлялися на підвищених тонах.

— Мадам Приходько. Ви хочете щастя для своєї дочки?.. Не сумнівався. Тоді слухайте... Так... Ні... Ах!.. Ви розумієте, що... Та що ви... І це ще не все... О, Боже!.. А як же... є можливість... хто — я?.. як це?.. ні, ні за що!.. А тоді... Ой! .. А як?.. А хто мені... Не хвилюйтеся! Це моя турбота!.. А якщо... Я гарантую!.. А що скажуть... Ой, мамо!.. Добре... Так... Але ви розумієте, що якщо... Ну, ось і домовилися.

Коли гомін розмови зтих, покрутившись у дворі ще хвилин десять для пристойності, молоді кинулися до кімнати. За столом розчервонілий, відсапуючись і витираючи хустинкою лисину, пив чай. Вольф. Заспокоєна, але іще з почервонілими очима Женя здирала ложечкою кремону трояндочку з тарту. Не давши племіннику приєднатися до майже вже сімейному чаювання, Вольф відкланявся і потягнув його з собою, надавши можливість мамі з донькою наодинці обговорити майбутні події. Дорогою він виклав Рафіку той мізер, який

тому належало знати, і ще раз узяв з нього клятву тримати язика за зубами.

2

Почувши, чого хоче від нього молода чорнява українка, рабина пройняв жах.

– Ти що? Ти хочеш вийти заміж за єврея і для цього пройти гіюр? – ребе закрив обличчя руками. – Мейделе, я нічим не можу тобі допомогти, крім як спробувати тебе відмовити. Ти навіть не уявляєш, як це складно і на яке життя ти себе прирікаєш – і крім того, у мене немає ні прав робити це, ні можливостей. Розписатися ви можете і так, для цього не потрібен гіюр. Просто підіть в РАГС. А якщо твій наречений хоче все зробити за обрядом – відмов його. Якщо ж мої слова на тебе не подіють, то тобі треба їхати у велике місто і там намагатися зробити те, що ти задумала. У тебе немає єврейської крові, і тобі буде неймовірно важко це пройти.

– Є, – тихо прошепотіла дівчина.

– Що є? – не зрозумів рабин.

– Є кров, – ще тихіше прошепотіла та. – У мене бабуся була єврейкою.

– Що? Як це? Звідки ти це взяла?

– Я знайшла бабусине «Свідоцтво про народження». Мама ховала його від мене, – і, покопирсавшись у своїй дермантиновій сумочці, Оксана простягла рабину потерту, світло-зелену складену вдвічі книжечку зі щільного паперу.

Вивчивши її уважно, рабин прояснився лицем.

– Мейделе, вітаю! Так тобі тоді і не потрібно проходити гіюр! Ти єврейка по матері, а значить, у тебе повноцінна єврейська кров, і ви можете сміливо грати весілля з вашим коханим! А я влаштую вам хупу за всіма правилами. До речі, ти так і не сказала, хто ж молодий?

– Це Рафік, син Меєра, – Оксана дуже натурально, зніяковіло опустила очі.

Рабин здригнувся.

– Племянник Вольфа?

– Так, ребе, – підтвердила нова прихожанка.

Рабин з підозрою покрутив у руках «Свідоцтво» давно померлої бабусі, але причепитися було ні до чого. Бланк був справжній (з архіву РАГСу). Що ж до хисту старого гравера Іцка, що сидить в маленькому закутку в «Будинку побуту» на вулиці Хмельницького, то його високо цінували ще в повоєнній Одесі, де зроблені ним документи коштували дорожче справжніх.

– Ну що ж, – зважився рабин. – Нехай Вольф влаштовує шидух*** і нехай прийде до мене, щоб обговорити всі дати.

На цьому місці можна було б і закінчити нашу історію. Чи ж варто описувати весілля, на якому гуляла вся Славута. Весілля, яке багато хто пам'ятає й досі і набагато краще за мене. Проте чомусь лише я один, що об'ївся до повної шлункової знемоги і дрімав на лавці біля розставлених уздовж усієї вулиці весільних столів, чув, як Вольф, взявши під лікоть новоспечену тещу, тихо промовив:

– Женечко. Ви тепер єврейська жінка. І чомусь незаміжня. У мене є для вас

парочка дуже пристойних женихів. Я зайду до вас завтра ввечері – поговоримо.

* Шадхан, якщо це чоловік або шадханіт, якщо жінка – сваха.

** Мейделе – дівчина.

*** Шидух – процедура зведення молодого і молодої.

ТАБОР

Чи це легенда, чи вигадка або правдива історія, але й до сих пір розповідають її в тих місцях пастухи і мисливці біля нічних багать, та останні бабки своїм шибеникам-онукам, коли ті вередують і не хочуть засинати. І я почув її від своєї бабки, а вона... А ось вона стверджувала, що бачила все сама. Що в сусідньому селі це сталося. Так хто ж перевірить – казкарка вона була велика, а від містечка того і сліду не залишилося – навіть назви згадати нікому

Що перше спадає на думку будь-кому, коли уявляє він життя маленького єврейського містечка? Комусь злидні, убогість, бруд – а ось мені – туга. Туга і безвихідь. Все там було: і радість і веселощі, і закохувалися і святкували – не може людина жити у безперервній зневірі, а все ж головною темою тієї мелодії для мене завжди залишалася пронизлива щемлива нота розпачу і одвічного питання, яке проривалося назовні через багатовікову коросту смиренності:

– Всевишній! Як же це ти? Куди ти дивився? Як ти міг це допустити?

І скільки б не твердили рабини, що таке питання Йому задавати не можна, неправильно – запитували і будуть ще питати, бо нічого не закінчилося.

З циганами, що зрідка з'являлися, містечко жило мирно. Вкрасти у них не було чого, ворожінням не користувалися, руку не золотили, а чотири наявних в містечку шапи викрадати не було потреби – не продати на жодному ярмарку, хоч надувай їх всім табором. Ні, не сказати, що б зовсім не намагалися. Ще до перших махновців спробували двоє молодиків вкрасти тоді ще молоду кобилу у коваля Ар'є. Мабуть, не пояснили їм дорослі, що не варто цього робити. Ну то й просиділи кілька годин у болоті, куди загнав їх Ар'є з синами, поки не наспіли старший табору з ребе Тев'є і не вмовили Ар'є випустити їх. Так вони ж не знали, що Ар'є п'ятак пальцями в трубочку згортає, а вставна щелепа у нього такого розміру, що нею можна філістимлян ганяти, як колись Самсон осячою. І дівчата з містечка на проїжджих красенів не заглядалися. Тобто заглядалися б, звичайно, і з задоволенням, якщо б мамуні відразу не заганяли їх додому, лиш тільки проносилися селом звістка про наближення табору.

Вони жили на одній землі, бували однаково ненависні навколишньому світові, але йшли своїми шляхами, не перетинаючись і не змішуючись. Лише деякі з містечка – двоє-троє хлопчаків – наважувалися, незважаючи на суворі заборони старших, приходити до табору, а табір байдуже приймав усіх. Прийшов – будь як вдома. Вони грали з циганчатами, допомагали збирати хмиз, а після сиділи біля великого вогнища і слухали незнайомі, пісні, що щемили душу. Їжаків,

звичайно, не їли – не кошерно, а нікого відмова не дратувала – самим більше залишитися.

Табори приходили, відпочивали і йшли далі, залишаючи за собою згаслі вогнища, привабливий дух ніколи не знаної свободи, й тужливе почуття життя, що проходить повз. Час минав, і хлопчакі ці підросли, а табори все йшли... йшли без них. А може, і не йшов час нікуди, застиг в цьому забутому Всевишнім закутку світу, де сьогодні все таке ж, як було вчора і позавчора, і сто років тому, і, якби ми не боялися розсмішити Його своїми прогнозами, то можна було б із впевненістю сказати, що так само буде і завтра. Адже недарма кажуть хасиди, що час стоїть на місці – це люди приходять і йдуть.

Як же ж хотілося цим єврейським хлопчикам, молодим, але вже втомленим і постарілим від зневіри і нудьги містечка піти з циганами! Щоб ось так їхати і їхати весь день, погойдуючись у скрипучій, наповненій вітром кибитці, а ввечері, після молитви, зняти філактерії і сісти біля багаття, дивитися, як відлітають в зоряне небо іскри, і співати під гітару та скрипку сумні пісні на ідиш. Табори пішли, а за ними прийшли петлюрівці, трьох вбили, два будинки спалили, все, що не сховали – забрали, а після них прийшли червоні і забрали залишки, що ще лишилися, а чотирьох молодих чоловіків і двох коней забрали з собою – інших встигли заховати. А потім – бабка казала, що було тоді їй років десять – а значить, Громадянська ще не закінчилася, знову з'явився табір.

Невеликий був табір – п'ять кибиток та з десятків втомлених немолодих коней. Стали неподалік, під схилом зарослого рідким лісом пагорба, на колишній поміщицькій, а тепер чи то нічий, чи то спільній землі і прийшли до містечка: познайомитися, коней підкувати та купити дечого. Але тільки що зараз купиш? Хліб давно вже кожен сам собі пече, якщо знайде з чого, різник з самого Пурима без роботи сидить, лише Хана свою бакалію кожного дня відкриває, порожніми полицями чи то вихваляється, чи то на жалість тисне, і тільки швець з кравцем завжди при справі: дірки латають, а ті лиш множаться. Старший табору – сивий Лачо зайшов привітатися до ребе та там і залишився вечеряти – старий знайомий виявився – років п'ятнадцять не бачилися, ще з кишинівського погрому, а решта розбрелися містечком, хто подивитися, хто поворожити задумав. Жебракувати навіть не пробували – як на будиночки та на злидні тутешні глянули, так і починати не стали. Самі б подали, та немає чого. А кілька хлопців і дівчат застрягли у кузні Ар'є. Як привели коней підкувати, та так і піти не можуть – аж надто красиво той працює: величезний молот в його ручищах, як іграшковий літає. Горн свистить та іскрами сипле, гнеться розпечений, багряний шматок металу під ударами, звивається, окалиною плюється, а не вислизнути з щипців – міцно тримає його старший син Ар'є – Саймон: високий, в батька, широкоплечий вогненно-рудий красень.

Бугряться і перекочуються м'язи під молодістю, блискучою від поту шкірою. А другий син, молодший, горнило роздмухує, і інструмент підносить. Відстукали підкову, вигнули, відбили, і до корита з водою, зашкварчавши, пірнула вона – охолоджуватись, і лиш тоді підняв Саймон очі від роботи, підняв і зустрівся

із очима, що давно стежили за ним не відриваючись і не кліпаючи. Зустрівся – і відвести вже не зміг. Сім днів простояв табір, і всі сім днів довелося Ар'є працювати без помічника. А він і не нарікав – як зловив погляд, яким обпекла його сина чорнява і чорноока Джаелл, і як перехопив він його зустрічний – відчув коваль, що немає такої сили, що зможе встояти посередині, і відійшов осторонь і дружині своїй Башеві наказав і не думати гвалт здійснити, якщо сина втратити не хоче. А на сьомий день прийшли ці двоє до будинку Ар'є – благословення просити. Завила Башева, зітхнув Ар'є, а куди дінешся – адже не дозволу просили, а просто питали: «Нам тут залишитися або з табором піти?» Лачо, який доводився нареченій дядьком, швидко умив руки. Мені, каже, все одно. Ви люди дорослі. Неволити і утримувати нікого не буду. Ми, цигани, люди вільні. Як вирішите – так вам і жити. Ось тільки викуп за наречену – за звичаєм – занести б треба.

Набурмосився спочатку старий реб Тев'є, коли прийшов до нього Ар'є за порадою, розсердився, ніжною навіть тупнув. А потім він оговтався, кинув оком на ті півтора десятка похилих халуп, що залишилися від їх села, заспокоївся, витер лоба хусткою: «Слухай, Ар'є. Хупу, робити, звичайно, не буду – а так нехай краще залишаються тут. Куди їм іти. Нас і так вже... » І як у воду дивився. Тижня не минуло, як налетіли – чи то зелені, то чи сірі, та тільки чорним після них усе вкрилося. Шість будинків спалили, а першим бейт-мидраш (синагоги вже не було в селі: за рік до того згоріла). Сім небіжчиків, в тому числі і реба Тев'є, поховали в містечку наступного дня, коли повернулися зі схрону в далекому яру молоді жінки і діти, ті, що сховатися встигли і чохол з Торою приховали.

Не знайти було будинку, де б не голосили над мертвим – тільки ось Башева, ніби скам'яніла – ані звуку не видала, ні сльозинки за молодшим, який під козацьку шашку потрапив, не зронила. А після того, як відсиділи тиждень шиви, зібралися всі чоловіки, що залишилися, в будинку кривого Менделя – колишнього ломового візника, що в ті часи, коли було що возити, ганяв цілі каравани підвод, завантажених зерном, аж до самого Маріуполя. Довго говорили – а про що – ніхто жінкам не розповів. Відомо тільки стало, що вибрали нового ребе – молодого Хаскеле, що у Варшаві навіть недовго повчився і нових ідей нахапався; і що довго і гаряче виступав Саймон – останній син коваля, а сам Ар'є сидів осторонь і мовчав; та й взагалі, що старі мовчали, а молодь сперечалася. Про що говорили – невідомо, але тільки почалася на наступний день у містечку дивна активність. Під стогони і крики дружин викопували чоловіки останні заначки, все, що було зібрано на чорний день, немов він ось уже і настав. З цими грошима і поїхали Мендель і ще п'ятеро до найближчого містечка, а коли повернулися за два тижні – ось тут і завили всі дружини по-справжньому.

Всі – окрім однієї – Джаелли, так що з неї взяти з гойки. П'ять кибиток, десять коней в'їхали в містечко і встали табором посередині, на невеликій площі біля того місця, де раніше була синагога. І почалися збори. Це здається, що жебракові зібратися – тільки підперезатися, а як почали тягнути до кибиток

всі старі горщики, закопчені чавуни та прадідусів талес – скільки сліз було пролито, скільки суперечок і скандалів. А як лаялися, коли збирали покривала, килимки та простирадла на намети, і під керівництвом Джаелли їх шили. Весь цей час Ар'є з сином працювали, не виходячи з кузні навіть на обід. Ковалі пиляли щось, точили. Щось ще привіз Мендель з міста, що не всім знати треба було, особливо всюдисущим хлопчикам. Але все проходить, і за три тижні завантаживши все, що помістилося, і роздавши сусідам інше, табір вирушив у дорогу.

Середньою кибиткою правив ребе Хаскеле, і за спиною його, в спеціально зшитому його дружиною дорожньому чохлі, в спеціально збитому і прикрашеному теслею Мотлом ковчезі лежав сувій Тори. І останнє, що вони ще довго бачили, коли оберталися назад – був вузький стовп диму, що підіймався до байдужого неба. Ар'є сам підпалив свою кузню.

І більше вони до того містечка не поверталися. Різне говорили. Один брехун розповідав, що порубали їх петлюрівці, а за рік він же клявся, що зустрів їх в Криму, і що кибиток стало більше. Інший бачив їх в Румунії вже після наступної війни, і божився, що дочка Джаелл була вагітна вже п'ятою дитиною. Третій... ай, та що там третій... Навіть зараз, коли осіло на землю більшість циган, коли барони обзавелися особняками і лімузинами, а піддані їх замість крадіжки коней та гадання надають перевагу соціальній допомозі, ні-ні та й дійде то з одного, то з іншого місця чутка про дивний табір, що кочує: не помічаючи кордонів, на вкотре вже перелицьованій, наче старий лапсердак, карті. І страшно, пошепки, знову розповідають бабусі неслухняним онукам, а пастухи і мисливці біля нічних багать про кривого візника Менделя, що править головною кибиткою, про грізного Ар'є з обрізом зі старої рушниці, про смоляну красуню Джаелл і про рудого Саймона. Про любов і смерть, про свободу і про те, що у всього буває кінець – тільки не у поневіряння.

ВЕЛИКИЙ ПУРИЦ

Коли вони приїхали заарештовувати Меєра вдруге – вперше це сталося іще сорок шостого – був спекотний літній день, вони пітніли в своїх наглухо, за статутом застебнутих кітелях, і їм було ніяково. Дільничний міліціонер Семен, якого зобов'язали при цьому бути присутнім, викрутився і організував наліт на станційний буфет – про це повідомив його захеканий шестирічний син. Малюк всю дорогу, поки біг, повторював доручений йому текст:

– Капітан Шнеєрзон, вас терміново викликають до відділку. Вчинено розбійний напад на залізничну станцію, – але все одно все переплутав і голосно повідав присутнім біля будинку Меєра, що його тато пограбував вокзал. Сьома, не дослухавши, скочив на казенний велосипед, посадив на раму невдалого посильного, щоб бува чого зайвого не бовкнув, і помчав, уникнувши таким хитрим ходом, участі в цій ганьбі.

Іншим подітись було нікуди – служба. За відсутності начальника місцевого відділення держбезпеки майора Приходька, який поїхав на доччине весілля до Одеси і з розмахом гуляв там вже другий тиждень, всім заправляв його заступник – молодший лейтенант Зільберман з-під Кишинева. Чи то вирішив він вислужитися за відсутності начальства, чи то засумував, перекладаючи папірці, а може, у них там під Кишиневом було так прийнято, щоб саджати до цугундера невинних людей, але вирішив він поборотися з тим, на що його розумний начальник закривав своє єдине око не перший рік і жив собі спокійно. Сказано ж, що Господь позбавляє розуму того, кого хоче покарати. За що саме Він вирішив покарати Осю Зільбермана невідомо, але Всевишній не народний депутат і не зобов'язаний звітувати перед виборцями – і Осі спало на розум заарештувати Меєра.

Що тут дивного – заарештувати людину в цій країні завжди було як раз плюнути, але на дворі був уже не п'ятдесят другий і ще не вісімдесятий – а садити за ґрати людину за те, що він слухає «Голос Ізраїлю», на початку шістдесятих ще не стало модним. Ну так, звичайно, слухав його Меєр так, що для всієї околиці вмикати свої приймачі потреби не було, і навіть на базарній площі завсідники, які зібралися в теплий вечір потеревенити і розпити що-небудь плодово-ягідне, не напружуючись насолоджувалися знайомими вже всім позивними «Евейну Шолом Алейхем» і свіжими новинами, більше схожими на вечірню казку для малюків. А що було вдіяти, якщо старий був глухий, і крізь його зарослі сивим волоссям вуха і задубілі під час першої відсидки на абаканському морозі перетинки інакше нічого не проходило? Син його давно перебрався до Вільнюса, який старий за звичкою називав Вільно, привіз йому навушники і сам підключив їх до величезної «Спідоли». Чорні, блискучі ебонітові диски тиснули на вуха, натирали та сповзали із спітнілої лисини. Меєр покірно терпів, але, як тільки син їхав, знову переходив на звичний і зручний йому режим. А вранці на великій заскленій веранді його будинку збиралися старигани і під чай та земелах, яке чудово пекла Меєрова дружина Пєся, обговорювали вчорашні новини і вершили велику політику. Сперечалися, сердилися, кричали, обзивали один одного, потім мирилися і відсапуючись пили гарячий чай вприкуску. І кому він завадив? Було кому. Анонімки з доносами на Меєра з'являлися у Приходька на столі раз на місяць. Автора – голуб'ятника Шломо, майор вирахував швидко – через дільничного. Той, як з'ясувалося, зайняв у Меєра грошей на придбання якихось рідкісних голубів і вирішив таким способом розрахуватися з боргом. Семен поговорив зі Шломо за зачиненими дверима, криків ніхто не чув, і на якийсь час анонімки припинилися. Але потім бродячий кіт передувив дорогих птахів, до того, як вони висиділи яйця, а гроші віддавати було треба – і листи пішли знову, хоч і рідше. І все було б нічого, не надумай дочка майора вийти заміж за одесита. Їй в Славуті гопників мало? Знали б, що таке трапиться, так підібрали б хлопця кращого, тим більше що старший брат Меєра, Вольф, промишляв сватанням і міг одружити кого завгодно не дивлячись на вік, розмір білизни і національність за паспортом. Але сталося, як сталося, і чергова

анонімка потрапила не до сміттевого кошика майора Приходька, а на стіл до молодшого лейтенанта Зільбермана. І ось тепер міліцейський воронок, на якому вони із сержантом і водієм приїхали, стояв перед побіленим вапном парканом Меєра. Сам молодший лейтенант з помічником зайшли до будинку і, судячи із гучних Песиних прокльонів, вилучали знаряддя злочину – радіоприймач. Водій залишився в машині і з зацікавленим виглядом, не піднімаючи голову, гортав сьогоднішню газету, намагаючись не звертати уваги на натовп, що ставав дедалі більшим. Набралося вже чоловік п'ятнадцять – всі сусіди. Прибіг Вольф, пройшов всередину, і до високого Песиноного стогону додався його потужний скандальний бас.

І тут з'явився Мотл – тихий і незлобивий міський божевільний. В цей час дня він зазвичай валявся на пляжі, грав в карти з хлопцями вдвічі молодшими за себе або дрімав, пообідавши чим послав не надто заклопотаний його долею Всевишній. Які «декабристи» розбудили його в той день – невідомо, але краще було б їм зайнятися чимось іншим. Було Мотлові років двадцять п'ять: він і виглядав на них, ось тільки розум його зупинився, застиг в той щасливий і безтурботний період дитинства, який розумній і далекоглядній людині полишати не хочеться, – ось Мотька там і затримався, так що чи був він таким вже дурником? Але довідки у нього були, і всі справжні.

Невідомо, чи зрозумів Мотл, що відбувається, але зацікавився. Він покружляв навколо міліцейської машини, що стояла біля будинку і, харкнувши, смачно плюнув на колесо. Водій здригнувся, але вдав, що не помітив. Міліцейські машини Мотл не любив, а з людей у формі поважав одного тільки Семена. Мотл був місцевою цікавинкою, і вдіяти з ним нічого не можна було. Запроторити до в'язниці неможливо – офіційний божевільний, та й загалом і немає за що. А дурдом, який знаходився неподалік, трохи вище за течією Горині, був для нього бажаним місцем відпочинку. Там іноді міняли постільну білизну, з крана текла тепла вода, і годували краще, ніж удома, але потрапити до цього раю йому вдавалося не часто. Його мати – горлата Хана здавала його туди сама, і лише тоді, коли треба було заховати Мотла, який щось накоїв, від закону або від випадково скривджених ним і спраглих помсти, але довго він там не затримувався. Лікарню цю регулярно відвідували всякого роду комісії, і тримати на казенному утриманні здоровенного і нешкідливого мужика лікарям не дозволяли. А відомий був цей заклад у психіатрів тим, що в ньому, єдиному на весь СРСР, перебували Олександр Македонський і Буцефал – і в одній особі. Лікарі з усією величезної країни, пацієнти яких не піднімалися в своїх галюцинаціях вище полковника або завсклада, з'їжджалися подивитися на диво і регулярно влаштовували там конференції. Для Мотла потрапити туди було, як виграти профспілкову путівку до кримського санаторію. Лікувати його там не намагалися, гарячих уколів не робили. По-перше, він не продовжував шаленіти, а по-друге, знати, що якщо Мотл поскаржиться вдома на те, що над ним знущалися, то можна як слід відгребти, як від його матусі Хани, так і від міцних мешканців – Мотла в містечку любили і ображати не давали. А вже

якщо Хана починала волати, то голос її сягав до ультразвукових висот і лише вухо дослідника або уповільнене перемотування на магнітофоні могли виділити з цього пронизливого вереску виразний набір лайок і проклять. Зв'язуватися з нею побоювалися і відомі скандалістки, яких на вулиці Енгельса було чимало.

Ображений неувагою водія, Мотл зібрався вже плюнути на лобове скло, але, на Ханіне щастя, відволікся. З будинку вийшов помічник Зільбермана – розчервонілий, що аж пашів вогнем, сержант Ковтун, насилу притискаючи до круглого живота важкий ящик радіоприймача. Слідом, накульгуючи і посміхаючись розгубленою дитячою посмішкою, сунув Меєр. В одній руці він тримав маленький фанерний чемоданчик, з яким старий по п'ятницях ходив до лазні, в іншій – загорнуті в газету бутерброди з гусячим смальцем, шматок вчорашнього куглу і два крутих яйця – все, що встигла зібрати Песя, не припиняючи при цьому в голос поливати прийшлих багатоступінчатими прокльонами на ідиш. За ним вийшов гордий собою і спітнілий лейтенант Зільберман, а замикали ходу заплакана Песя і почорнілий від злості Вольф.

Натовп з десятка стариганів, кількох цікавих хлопчаків і двох мужиків з найближчого села зі своїми кінями і підводами, які приїхали на ринок продати те убоге, що вирросло, і купити те невелике, що на ці гроші можна було придбати, – глухо загарчав. Не так давно пройшов двадцять другий з'їзд, розслабив їх, заспокоїв і, не побачивши в сьогоднішній ранковій газеті ніяких нових постанов про «зміну курсу», ці штатні, биті люди, які стільки пережили і, незважаючи ні на що, вижили вважали, що мають іще обурюватися вголос, але обережно – не гучно.

Молодший лейтенант Зільберман на їх дозволене обурення не звернув жодної уваги. Меєра посадили на заднє сидіння газика, сержант Ковтун, підштовхуваний у спину Песиними прокльонами, завантажив «Спідолу» і сів поруч із заарештованим. Ося Зільберман, який очолював групу захоплення і подумки вже приміряв лейтенантські погони, поважно розмістився на передньому сидінні поруч з водієм та надав команду: «Поїхали» – і машина рушила. Вони б так і поїхали, якби Осі не спало на думку звернути увагу на нікому не цікаві дрібниці. Відомо ж, що все наше життя складається з дрібниць, і краще за все в ньому влаштовуються ті, хто не надає їм великого значення. Ну, подумаєш – ну, запустив Мотл камінь в небо і абсолютно випадково потрапив в машину. І не камінь навіть, а так – лежалий шматок глини, з якої і зроблені в суху погоду дороги в цих місцях. Он навіть водій, Стасик Пшибишевський, сам поляк, що народився тут ще за поляків, не помітив же, як цей клубок ударив в його двері і розсипався дрібними крихтами по бічному склу – і Ося міг би не помітити. Ну що тут додати – з-під Кишинева він. Там, мабуть, його і навчили з криком вискакувати на ходу з машини і, розмахуючи пістолетом, заламувати руки тихим божевільним. Здивованого таким ставленням і безпорадного Мотла запхнули до кабіни між Меєром і «Спідолою» і під загальні прокляття поїхали. Пообурювавшись ще недовго і вже вголос, натовп почав розходитися. Хлопчаки помчали шукати нових розваг, селяни квапилися додому, щоб встигнути

повернутися завидна, у всіх знайшлися невідкладні справи, і незабаром біля паркану залишилися лише кілька старих, Вольф і заплакана Песя. У цьому складі, плюс захекана Хана, що спізнилася, і був влаштована на веранді Меєрового будинку військова рада. Очолював її Вольф, говорили пошепки, а Песю з Ханою вигнали на кухню, хоч це і було непросто. Семен як представник влади бути присутнім на таких зборах не міг, але всі дії, запропоновані стариганами, що розперезалися, були з ним узгоджені через Вольфа, що відразу після наради прокрався до нього додому, і частково відкинуті ним як зухвало екстремістські.

Молодший лейтенант Зільберман ще не уявляв, з ким він зв'язався.

Першою в атаку була кинута його дружина Ривка. Ося одружився з нею за півроку після того, як приїхав до міста за направленням до Славутського відділення держбезпеки. Призначенням цим він пишався. Все ж - районне місто, і після свого містечка з-під Кишинева, він відчував себе, якщо не Семичастним*, то все одно дуже великим пурицем**. Ривка вважала інакше, але до часу мовчала. Заміжжя це влаштував Вольф, і Ривка, підібрати якій нареченого з місцевих було неможливо через її веселу репутації, вважала себе боржницею і зараз раділа нагоді відплатити шадхану добром.

– Ося, ти поц? Що ти накоїв? Над нами сміється все місто! Хоробрий лейтенант Зільберман героїчно заарештував двох небезпечних злочинців: сімдесятирічного інваліда і міського божевільного!

– Ривка, не лізь, куди не слід! Я виконував свій обов'язок! І взагалі відчепися, мені треба на репетицію.

Як і з усіх єврейських дітей, з маленького Осі в дитинстві намагалися зробити Ойстраха, але скрипка не давалася, а ось свистіти хлопчик любив, за що спочатку регулярно отримував запотиличники, а потім закінчив все-таки місцеву музичну школу по класу флейти, і тепер раз на тиждень репетирував і грав на танцях у місцевому будинку культури в самодіяльному оркестрі.

– Обов'язок? Ти б краще так само завзято виконував свій подружній обов'язок замість того, щоб виставляти нас посміховиськом! На репетицію він зібрався – свистіти в свою дудочку? Так у тебе найменший інструмент з усього оркестру!

Ривка знала, про що говорила: була вона натурою музичною, захопливою і вже встигла (частково до, а частково і після весілля) подути в інструменти всіх музикантів цього колективу, включно із рудим барабанщиком Ваською Шевченком і піаністом Льовою Кацем.

Хану зупинити навіть не намагалися – знали, що марно і, сховавшись за рогом будинку, із задоволенням слухали, як спочатку всередині нього, а після того, як її втрюх, всім складом славутського КДБ, насилу випхали на вулицю, то й зовні, вона не зупиняючись ні на мить кляла двома мовами молодшого лейтенанта Зільбермана і всіх його родичів до четвертого коліна, обіцяючи всім витеклі очі, зруйновані зуби, гнилі нутрощі і масу інших, таких же неапетитних речей.

Термінову телеграму майору Приходьку Вольф відправив особисто за адресою, яку знайшов Семен. Над текстом телеграми працювали всі разом,

адже не напишеш в ній: «Зільберман заарештував Меєра і Мотла» – все ж документ, який можуть потім і пригадати. Тому після довгих обговорень було прийнято варіант, запропонований розумним Мейцею: «Старий і шлімазл в клітці. Помічник, ой». Майор-вдівець, що насилу приходив до тям після двотижневого гуляння за допомогою домашнього квасу з хріном і чарівної чорноокої своячки, шифровку розгадав, перейнявся серйозністю ситуації і негайно відповів короткою телеграмою: «Виїжджаю».

А того вечора ввечері в місті був концерт – ні, не той, на якому молодший лейтенант свистів у свою маленьку флейту. Потужний хор з двох десятків радіоприймачів, ввімкнених на повну гучність, розніс мелодійні і такі завзяті позивні ще не забороненої станції так далеко, що чутно їх було, мабуть, по всьому місту. Принаймні, в буцегарні, де ночували бідолахи, чутно було точно, та й як не почуєш, якщо два шибеники – племінники Меєра, притягли маленьку транзисторну «Спідолу» прямо під їх загразоване віконце. Меєр, звичайно, нічого не розібрав, але Мотл, надувшись від відповідальності, з дикторськими інтонаціями голосно прокричав йому всі важливі новини прямо в закладене ватою вухо. Голодно їм не було – передачі сержант Ковтун брав із задоволенням, тим більше, що і йому звідти дещо перепадало з відмінного Песиноного куховарства і нескінченних запасів Меєрової саморобної наливки. Гірше за всіх було молодшому лейтенанту Зільберману, на якого накинлись всі, включно із власною дружиною – він рішуче не розумів, що йому робити з арештованими далі. В обласному відділі організації, куди він зателефонував з питанням, довго не могли зрозуміти, про що йдеться, а розібравшись, порадили не стрибати через голову керівництва і спочатку обговорити все з Приходьком.

А через день над'їхав і він сам. Майор, що прибув нічним потягом, не заходячи до порожньої квартири, попрямував прямо на роботу, підняв ранішнім дзвінком із самотнього ліжка свого зама – бідолаха, відлучений Ривкою від жаркого тіла, спав, не роздягаючись на дивані – і викликав його на службу. Про що розмовляв майор з молодшим лейтенантом, так і залишилося таємницею, але за годину обидва недавніх в'язні стояли на вулиці і радісно мружилися на світанкове і ще не спекотне сонце. Їх ніхто не зустрічав – майор навіть не подумав попередити когось і зателефонувати Вольфу або Хані, у якої і телефону ніколи не було. Ніхто і не подумав вибачитися, або запропонувати підвезти додому – їх зустрірів і прийняв світлий літній ранок, добрий, теплий і такий оманливий, що хотілося вірити – все, що сталося, було лише дурною помилкою, безглуздим анекдотом. Так вони і пішли, підтримуючи один одного – один, який прожив довге життя, все розумів і приймав те, що йому випало таким, як воно є – без нарікань і скарг, – і інший, безтурботний і вільний у своєму безпам'ятному і вічному дитинстві.

*Семичастний В. Ю. – голова КДБ у 1961-1967 р.

** Великий пуриц – вкрай зарозуміла людина, (жаргон).

КОРОЛЬ

1

Славута – це вам не Одеса і навіть не Кишинів. Злодій тут завжди був злодієм і ніколи героєм. Не народився тут свій Бабель, щоб оспівати романтику вимагань, грабунків і нахабну впевненість у праві розпоряджатися чужим життям. Не прижилася в цьому містечку злодійська, бандитська героїка і, якби з'явився там свій Беня Крик, вважався б він ганифом* і вигнанцем. Там не любили державу, але й бандитів ненавиділи не менше, і обидві сторони насильства були однаково огидні. Звичайно, як і в будь-якому скупченні бідноти, народжувалися тут свої злодії і шахраї, і навіть вбивства, хоч і вкрай рідко, але траплялися. Ось тільки Королів не було. Не вирости в цих краях ні Фроїм Грач, ні Мішка Япончик, і царський трон так і залишався порожнім за будь-якої влади. Але кажуть бо розумні люди, що природа не терпить порожнечі, і на вільне місце завжди знайдуться бажаючі, навіть якщо нічого воно їм не обіцяє, крім нескінченних проблем і дірки в голові.

Високий молодий чоловік у чорній кепці, заношеному темно-сірому в малинову смужку костюмі і новеньких штиблетах на босу ногу постукав у хвіртку Меєрового будинку у п'ятницю ввечері, коли старий, прийшовши з лазні, вже випив чарку міцної чорносмородинової наливки власного приготування і збирався налити другу під Песин бульйон, що мерехтів ніжним золотом з дрейфуючими в ньому острівцями курячого креплах. У величезній, на півкімнати печі, доходив до досконалості картопляний кугл, і теплий вечір обіцяв Меєрові все ще доступні його вікові задоволення. До синагоги він не пішов, як Песя не скиглила і не вмовляла, а, зіславшись на втому, пообіцяв помолитися вдома. І, звісно ж, обдурив.

Гість був худий і кістлявий, і якби Меєр не знав його тітку, у якої той жив після смерті батьків і двох коротких відсиджувань за дрібні і безглузді крадіжки, то вирішив би, що Йосип голодує. Але бездітна Двойра була відома тим, що намагалася нагодувати до нестями будь-кого, хто потрапив до її домівки, і вже морити голодом єдиного племінника, нехай він і відбився від рук, точно б не стала. Від бульйону Йосип відмовився, на наливку жадібно згодився і, не знявши кепки, далеко відставивши вбік мізинний палець, швидко перекинув в себе чарку, встигнувши перед цим сказати зайвого.

– Ну, лехайм і шабат шолом, – може, Йося і хотів як краще, але для більшості людей краще мовчати, ніж відкривати рота. І племінник Двойри не був винятком.

Непотрібний тост нагадав Меєрові про дану Песі обіцянку і розлютив старого. Йому і так не подобався цей розхлябаний, немов на шарнірах, хлопець. Його нахабнувата посмішка і підкреслено-блатні манери викликали недоречні для суботнього вечора спогади, і не знята за столом кепка вже точно не додала любові до непроханого гостя.

– Поговорити треба, господарю, – розв'язно сказав Йосип, ледве встигнувши поставити на стіл порожню чарку.

– Доїм, тоді і говоритимемо, – відрубав Меєр і, посунувши до себе тарілку, почав не поспішаючи їсти, з гучним сьорбанням втягуючи з ложки гарячий бульйон. Управившись з половиною, він зупинився і мовчки підлив собі ще наливки. Не запропонувавши гостеві, випив і продовжив їсти. Йосип, мабуть, не очікував такого повороту і занудьгував. Посовався трохи на скрипучому стільці, понишпорив чіпким поглядом навкруги, потім, зважившись, теж налив собі ще чарку і підняв її, ніби запрошуючи Меєра. Той не відірвав погляду від тарілки, і гостю довелося випити самому. Увійшла Песя з гарячим куглом, але Меєр, добивши бульйон, вирішив, що псувати собі апетит далі і їсти в присутності цього ганифа не варто.

– Песю, заberi тарілку і віднеси кугл. Я доїм пізніше. І дай нам поговорити.

Ображено підібгавши бліді губи, Песя мовчки виконала наказ. Сперечатися із впертим старим було в принципі марно, а грубіянити в присутності гостей і небезпечно.

Поки вона віднесла тарілки, загорнула деко з куглом в газети і обмотала рушником, щоб не охолов, минув час, і Песя, прилаштувавшись, як зазвичай, підслухати за дверима, початок розмови пропустила. Але якби і почула, то це навряд чи що-небудь їй дало. Вперше за п'ятдесят з лишком років заміжжя вона зрозуміла менше третини з того, що сказав гостю її чоловік, та й то окремими, не пов'язаними шматками – слів таких не знала. Деякі вона, звичайно, чула і не раз, все ж їх будинок стояв саме біля базарної площі, і у ярмаркові дні задушевні балачки п'яних мужиків влітали в розкриті вікна кухні, але не застрягали в кроні розлогої старої вишні. Знала вона, що шість із десяти років, виписаних сорок сьомого по п'ятдесят восьмій статті та проведених в Абакані, здоров'я чоловікові не додадуть, але щоб її тихий Меєр там навчився так віртуозно володіти цією дивною мовою? Про що говорив Меєр, вона так і не зрозуміла, а із того, що розібрала з промови гостя, ніяк не могла второпати, на які питання і чому її чоловік повинен давати відповідь за весь ринок, на якому він і бував-то не кожної неділі? Розмова скінчилася. Гість різко підвівся, біля виходу знову згадав про відповідь за базар і вийшов, грюкнувши дверима. Меєр сидів нерухомо, задумавшись, і Песя вирішила, що настав час продовжити вечерю і все вивідати. Не встигла вона розмотати рушник і зняти газети з дека, як двері знову грюкнули, і коли Песя з тарілками і куглом вийшла на веранду, там уже сидів Вольф – Меєрів молодший брат. Песя радісно заметушилася, дістаючи нові прибори, але цього разу її виставили аж занадто безцеремонно і на два голоси. Кугл залишили.

Говорили брати довго і незрозуміло. Вольф спробував спочатку перейти на шепіт, але швидко втомився повторювати все двічі своєму глухуватий брату, який на кожну його фразу перепитував: Вус? Далі розмова пішла вже вголос, що, втім, не дало Песі, що підслуховувала, розуміння. Су вживаних виразів, йшлося про якусь аварію. Хтось, чи то Йосип, чи то він разом з якимись нікому не відомими братами, Вольф називав їх «братанами» (але ж Песя твердо пам'ятала, що Йосип був єдиним сином у тій нещасній родині), наїхали на її

чоловіка і ще на деяких з їхніх знайомих і родичів. Як можна було задавити таку кількість народу однією машиною, вона не розуміла, та й не чула ні про що подібне. Якби таке сталося, то все містечко б вже гуло. Проговоривши так із півгодини і з'ївши півдеки куглу, брати, не сказавши Песі ані слова, вийшли з будинку і розчинилися в темряві теплої суботньої ночі.

2

Зібралися всі у Мейці, у старого мудрого Мейці, що вже котрий рік, незважаючи на перевірки ОБХСС і регулярні відвідування фінінспектора, утримує свою крамничку товарів за зниженими цінами біля самого входу на ринок. До нього, як з'ясувалося, Йосип завітав першим. Крім нього і Меєра з Вольфом в числі потенційних потерпілих виявилися фотограф на патенті Ізя Якобсон, обов'язковий учасник усіх славутських весіль, фотохудожник, у якого жодна наречена не залишилася скривдженою, і новатор, який вперше застосував макрозйомку на обрізаннях; ще один Мейця – не той, а інший, що ще з часів двадцятого з'їзду керує заготконторою «Споживкооперації» і обмінює сільським мужикам гриби і яйця на папірці з синіми штемпелями; швець Мендель, що все життя, з перервами на дві війни, сидить в будці біля гастроному без стопи, але з медалями; а останнім, як завжди, прибіг захеканий дантист Рудик, чия вивіска «Зуби з матеріалу замовника», давно прикрашає кузню Ар'є. Змучений коваль, у якого в роті не поміщався вже третій міст, зірвав її зі вхідних дверей і пообіцяв повернути, коли у нього відростуть видерті Рудиком зуби. Рудик був наймолодшим з присутніх, йому тільки перевалило за п'ятдесят п'ять і його слово було останнім. Він з цим не погодився і ще від порога почав скиглити, що треба всім негайно бігти скаржитися до Семена. На нього цикнули, а єхидний Мейця, що зі Споживкооперації, поцікавився, чи збирається Рудик розповісти Семену про золоті десятки царського карбування, що той скуповує, переплавляє і робить з них зуби солідним клієнтам. Рудик засмутився, образився і стих.

Про це подумали всі – так, можна було звернутися до дільничного Семена. Все ж він був «свій» – онук троюрідної сестри Песі по матері – Дори і різника Шойхета, до якого досі, незважаючи на його дев'яносто з гаком років, несли господині з усієї округи горлатих півнів, курей і обурених таким ставленням гусей. Тварин більших старий уже не брав – відправляв до нового, молодого різника. Так, можна було б звернутися, і Семен зрозумів би. Не відомо, чи допоміг би чи ні, але порадив би і, що важливо, не видав би... якщо не притиснуть. На більше розраховувати не доводилося – вони всі знали ціну і довірі, і визнанню і з цим змирилися. Але Семен був влада, а з владою ці старигани: биті, ламані і не раз принижені нею – мати справу не хотіли.

Як з'ясувалося під час розмов під виставлений не тим Мейцею розбавлений і настояний на чорносмородиновому листі спирт – не всіх Йосип відвідував сам-один. До Менделя він ввалився разом зі Стьопокою Гуцулом – здоровенним похмурим бичком зі слободи, що вже встиг відсидіти за дрібне хуліганство і п'яну бійку. Напевне, згадав Йосип, як летів з Менделєвого ганку, коли заявився,

добряче випивши, свататися до однієї з чоботаревих дочок і по ходу справи переплутав, до кого прийшов. Мендель, що залишив здоров'я на Фінській, а ступню на Вітчизняній, брязкаючи медалями, які не знімав навіть у лазні, гнав тоді Йосю до самої хвіртки, підскакуючи за ним на одній нозі і дубасячи невдаху-нареченого милицею.

Пізніше, коли цю історію вже переказували за кожним столом, обплітаючи, як кучерявим диким виноградом, фантастичними подробицями, з'ясувалося, що приходили вони ще й до Ар'є. Знайомий з особливостями місцевої фауни Йося натякав партнерам, що краще б туди не сунутися, але розпалений бикуватий Стьопа з очманілим від п'яної хоробрості Владиком Дракулою, який щойно повернувся з відсидки і отримав «поганяло» за ікло, що випирало, вирішили обкласти даниною і його – приватник-бо. Обережний Йосип швидко виголосив програмну промову і під приводом термінової потреби відлети вискочив назовні, і вже звідти, сховавшись за купою золи, спостерігав, як один за одним вилітають з воріт кузні його нещасні компаньйони і з глухим шурхотом ще зо п'ять метрів ковзають по втрамбованій землі, змитаючи дрібне сміття стриженими потилицями і розкинутими полами розкішних піджаків. Але ж натякав їм, адже говорив, що у Льоньчика – сина Ар'є – рука завтовшки з його, Йосину, ногу, а у брата його, Юхимки – кулак розміром із Владову голову. І що було не послухати – може, і не довелося б тоді Дракулі платити Рудіку за нове ікло?

Але це все потім, а поки що, допивши виставлений Мейцею маленький штоф і посварившись усім разом і один з одним окремо, – вирішили піти до ребе.

Це був ще той, не новий, який закінчив на трійки педучилище в Рівному, а колишній ребе, який відсидів належне за сіонізм, троцькізм і спробу приєднати Східний Сибір до Палестини десятку цілком, а після ще й відмучився свої п'ять «по рогах». Спочатку говорити про справу в шаббат старий відмовився навідріз, але, почувши, що мова йде про блатних, стрепенувся. Вислухав всі шість сторін, поставив кілька запитань, глибоко задумався і почав злегка похрюпувати. Вольф голосно кашлянув у нього над вухом, старий кинувся, пожував млявими губами, пригладив бороду.

– Людина, – сказав він і задумався знову.

Всі зітхнули і зажурилися, чекаючи чи то на тихе хропіння, чи то на довгу цитату з Тори.

– Людина, – повторив ребе вже впевненіше і голосніше, – яка звернулася за допомогою до ментів – пропадає людина. Якщо самі не впораєтесь – шукайте іншу третю силу.

3

На роздуми претендент на королівський трон виділив Меєрові та іншим своїм майбутнім підданам три дні – і це було черговою помилкою. За три дні Всевишній встиг створити і землю, і небо, і навіть сушу з морями і рослинами. Старим вистачило і двох.

Військові навчання почалися у вівторок на світанку. Сонний славутський гарнізон був піднятий по тривозі для відбиття наступу потенційного супротивника і почав розвертатися в напрямку Шепетівки. Окрема добірна група захоплення, посилена трьома бронетранспортерами, була виділена для знешкодження ворожого десанту, що висадився під самою Славутою і непомітно проник до міста. Чи потрібно пояснювати, що місця явок і схронів, де ховалися диверсанти, були вказані Меєром безпомилково, аж до кількості сходинок, що ведуть до льоху Двойри, і точного опису місця, де стоять двадцятилітрові бутлі з наливкою з агрусу.

Керував групою захоплення особисто капітан Штейман – племінник Рудика, який служив в тому самому військовому містечку, що розкинулося в лісі за п'ятою школою, на місці колишнього німецького концтабору. Саме він і підкинув полковнику Приходьку, а той в свою чергу генерал-майору Шмакову ідею і швидко розроблений план навчань, який той відразу ж видав за власний. Важливо було встигнути випередити інші гарнізони – наближалось чергове велике свято, і генерал розумів, наскільки важливо виділитися першим. Безкоштовні пломби і коронки були обіцяні для капітана і всієї його сім'ї довічно, як Рудик не стогнав – старі не поскупилися. Полковника Приходька із задумом, звичайно, не ознайомили, але капітан натякнув йому, що група знає, де і що захоплювати, і він в накладі не буде. Ну, а генерал-майор в мріях вже відчував на своїх плечах тягар другої великої зірки. Насправді ж капітан із задоволенням зробив би все і задарма.

Як і будь-який хлопчик зі скрипочкою, він свого часу натерпівся від інтернаціональної славутської шпани, і коли дізнався від дядька, що очолюють ворожий десант Йося, який в шкільні роки часто принижував майбутнього воїна Аліка Штеймана, і Стьопка Гуцул, що колись підбив йому око і відбив красуню Оксану, то з радістю зголосився особисто керувати найнебезпечнішим напрямом – захопленням диверсантів – чим викликав повагу і заздрість колег.

Короля-невдахи, що спав солодким ранковим сном, взяли практично без шуму, якщо не брати до уваги гучних криків Двойри, що виявила зникнення наливки і окосту. Втім, Меєр і Мейця, що разом були насторожі, швидко притушили скандал, пообіцявши потерпілій повну компенсацію зниклого за ринковою ціною, безкоштовну фотографію на майбутній пам'ятник від Ізі і додатково ще й дармові набійки від Менделя протягом одного року. Двойра обурилася, і сторгувалися на двох.

Йосю зв'язали і кинули до бронемашини так швидко, що ніхто й не помітив. Стопилися на безпечній відстані. Натовп із мешканців вулиці Енгельса здаля, не розуміючи, що власне відбувається, обговорив всі варіанти події: від війни з Ізраїлем, до введення карток і нових погромів. До душі присутніх припало і твердження божевільного Мотла про те, що Двойра друкувала в погребі фальшиві нові гроші для наступної реформи, і товариство, забувши про війну, тут-таки почало сперечатися про те, чи буде вона до десяти або до ста.

Гуркіт бронетранспортерів, що передчасно увірвалися на тиху вулицю біля

лазні, розбудив Стюпу, який щойно повернувся з нічної гулянки, і, відчувши недобре, спробував втекти городами, але був схоплений біля самої Горині, де капітан Штейман, користуючись відсутністю сторонніх свідків, із задоволенням врізав йому по шияці. Здійснивши давню мрію, капітан роззирнувся, підморгнувши своїм солдатам, задумливо промовив:

– А чи не пристрелити чи нам його за напад на радянського офіцера? – і став, не поспішаючи, розщіпати кобуру.

– Ти чо, Алік! Це ж я, Стюпа! – заволав нещасний.

– Аааа .. Стюпа, – радісно упізнав той і вмастив йому іще раз.

Пощастило лише Владику Дракулі, який цієї ночі не ночував удома, а після візиту до коваля заліковував рани в обіймах молодой циганки, яка пообіцяла відновити вибитий зуб, в таборі, що розбив свої намети на березі мілководної Утки. Втім, на цьому його удача і закінчилася. Прокинувся він, як і раніше, без зуба, без грошей і зі свіжим трипером.

Невдалих претендентів на трон бронетранспортером вивезли до лісу, де капітан Штейман, відійшовши з ними вбік (під прикриттям групи захоплення з автоматами), ще раз пояснив їм, хто в місті господар. Пояснення закінчилося клацанням затвора і командою: «Бігом!», яку двічі повторювати не довелося.

4

Цього разу зібралися на веранді у Меєра. Песя не очікувала стількох гостей, і на стіл поставити було нічого. Вона, звичайно, відкрила свіжозакатану банку з огірками, дістала залишки вчорашнього печеного м'яса і сьогоднішнього печива, відлила з бутля в графин чорносмородинової. А ніхто і не їв. Цідили потихеньку наливку, пощипували печиво, зрідка перекидаючись нічого не значущими словами. Впали сутінки, і ніхто не піднявся, щоб запалити світло. Старці сиділи в темряві і мовчали. Вони перемогли, але святкувати не хотілося. Завжди готові до гіршого, покійно зустрічаючи чергові примхи своїх покручених доль, вони розуміли, що це лиш тимчасовий перепочинок, що знову щось змінюється в знайомому їм світі, і не чекали від цих змін нічого доброго.

ОСТАННЄ СЛОВО

Під ранок йому наснилося слово «астролябія». Останнім часом йому часто, майже щоночі, снилися, спливали з темних, бездонних глибин, в які він провалювався уві сні, якісь дивні слова – саме слова, а не поняття або картини. Спливали, як бульбашки на поверхні болотної застоюної води, і, якщо він не встигав прокинутися і записати їх в блокнот, який тримав на столику біля ліжка, – лопали, і потім він весь день мучився, безуспішно намагаючись їх згадати. Це були чудові і незнайомі йому слова. Звідки, як потрапили вони в його сні? Одного разу це виявилася якась сором'язлива і чомусь рожева «мініпея», потім приснилося жирне, солідне і впевнене в собі слово «палімпсест»... і ось

зараз «астролябія». Чому астролябія, навіщо? Обідньої перерви він пішов до бібліотеки і в тлумачному словнику подивився, що це таке – ясніше не стало, як не ставало і раніше, після того, як він дізнавався сенс побачених уві сні слів.

Він записав і саме слово, і його значення до тонкого шкільного зошита з таблицею множення на звороті зеленої обкладинки, який потайки взяв із пачки, приготованої для дочки-третьокласниці, і вписував туди всі слова, що наснилися, з докладними поясненнями. Іноді слово мало два, а то і три значення, як, наприклад, «хорологія», з якою він довго мучився, не розуміючи, яке значення мав на увазі невідомий адресант, і занотував до зошита всі три. Одного разу йому спало на думку, що це може бути якесь повідомлення, що хтось намагається таким чином зв'язатися з ним, передати йому щось дуже важливе – що, можливо, його, саме його, і обрали для довгоочікуваного контакту. А може, це хтось шле йому сигнал лиха, і немає у нещасного іншого способу передати свій крик про допомогу, крім як продертись до його снів? Він виписав слова на окремі картки і довго тасував і викладав їх на столі, намагаючись побудувати речення, намагаючись знайти між ними зв'язок, витягнути прихований, закладений сенс. Нічого не виходило. Мозаїка не складалася в картину. Ні в порядку, в якому ці слова проникали уві сні в його мозок, ні в самих словах не було ніякої системи. Це могли бути терміни з абсолютно різних галузей науки, імена давньогрецьких героїв або назва села на триста людей в покинутій китайській провінції. Єдине, що об'єднувало ці слова – це те, що він їх не знав. І не просто не знав, але і малоюмовірно, що міг колись і десь навіть випадково почути. Почалося це абсолютно несподівано, в ніч під новий рік, і без усіляких реальних підстав. Він і п'яним не був – так, випив трохи шампанського. Він не запам'ятав, не записав тоді найперше слово і це мучило його – може, він упустив щось важливе, що могло бути ключем, прояснити сенс всього, що відбувалось опісля. Зате слова, які він встигав записати і знаходив їх значення, вже не пропадали – вони залишалися в його пам'яті назавжди. Ось тільки було незрозуміло – навіщо? Коли, під час якої бесіди з тих, що могли траплятися в його тихому розміреному житті пересічного працівника редакції районної газети в сумному провінційному містечку, міг він виявити своє знання цидиппід? Кому міг розповісти, якими прекрасними є їх прозорі тіла, як граційно рухаються їх довгі витончені щупальця в бездонній і темній пітьмі океану? Як миттєво вистрілюють вони свої тентілли в безтурботну жертву, як впиваються в її приречену плоть клейкі коллобласти, підтягуючи здобич до жадібного, завмерлого в очікуванні рота. В якому зі своїх недорікуватих фантастичних оповідань, які потайки від дружини складав і під різними псевдонімами безуспішно надсилав до журналів, міг описати він прозріння андрогіна Тересія або хіральної симетрії глюонів? Безцільність нового знання обтяжувала його.

Дружина спочатку посміювалася, потім крутила пальцем біля скроні, радила сходити до лікаря, потім, остаточно переконавшись, що це не пов'язано з іншою жінкою (для цього вона двічі простежила за ним, дійшовши до читального залу) плюнула і перестала звертати уваги на чоловікові дивацтва. Але час минав, і

зошитів ставало все більше. Уже не сотні, а тисячі і тисячі карток заповнювали взуттєві коробки, перетворені в картотеку, виповзали химерним візерунком на стіни, де він як і раніше намагався, розмістивши їх, в якомусь логічному, як йому здавалося, порядку, дістатися до суті, розкодувати повідомлення. У якийсь момент йому здалося, що він близький до розгадки, що витончено, по кабалістичному прихований зміст послання ось-ось відкриється. І він злякався. Зірвав зі стіни всі картки, стер стрілки, що їх з'єднували, здер знаки Булевої логіки, дати і пояснення. Розклав все назад по шухлядах картотеки і зачайвся.

Виросла і поїхала, вступивши до столичного вишу, дочка. Одного разу, ще до того як дружина все ж таки пішла, не витримавши конкуренції із картотекою, що розросталася і словниками, що заповнили квартиру, вона вмовила його піти до церкви, сподіваючись, що молитва чи щось настільки ж чудодійне, підказане місцевим попом, зможе зцілити його від напасті. Долаючи незручність, він обрав момент і зайшов до храму буденного дня, коли в напівтемному, із солодкуватим запахом приміщенні, крім нього були лише дві тихі бабусі, які палили свічки за упокій чиєїсь душі. Він походив залом, згадав назви всіх архітектурних елементів, всіх священних предметів і навіть частин вбрання священика, потім йому стало нудно, і він зовсім забув, чому сюди завітав.

В картотеці накопичилися вже понад десять тисяч слів. На це пішло тридцять років: по одному слову на день, кожного дня, день у день. Йому довелося систематизувати слова і за часом їх появи, і за галузями, до яких ці поняття належали, а, з огляду на багатозначність деяких з них, це збільшило картотеку в кілька разів. Зате в його голові був повний порядок: нові слова, отримавши своє пояснення, лягали в потрібну комірку пам'яті і могли бути легко знайдені і вилучені, якби в тому була потреба. Та от тільки потреба ніяк не виникала. А ось картотека розрослася і зайняла вже майже цілком єдину, що залишилася у нього після розлучення, кімнату. Решту площі займали ліжка і словники – їх не вистачало. Багатьох слів, особливо з квантової фізики та інших нових галузей науки, в колишніх словниках не було, і йому доводилося докуповувати все нові і нові томи. Врятував інтернет, що дістався, нарешті, і до їх глушини.

І ось одного разу, коли чергова зима замість втомленої і застарілої ненависті до холоду стала викликати жалість своєю старечою неміччю, йому наснилося слово, яке він вже знав. Про всяк випадок він поліз до словника, щоб перевірити, може, воно має якесь інше, невідоме йому значення, але нічого нового не знайшов – слово було йому відоме. Весь день він ходив розгублений, з нудотним передчуттям лиха. Вперше за тридцять років йому не було чого вписувати до чергового пронумерованого зошита. Не потрібно було як нетерплячому нумізмату, що натрапив у завалах барахолки на невідому монету, квапливо ритися в каталогах, із захопленням першовідкривача жадібно гортати словники, систематизувати, заводити картку і з любов'ю укладати здобутий скарб у відповідну комірку. Йому нічим було зайнятися.

Від несподіванки і незнання, чим заповнити порожнечу він поголився – під густою і жорсткою сивою бородою виявилися бліді в'ялі щоки, з глибокими

западинами біля крил носа – і вперше за довгий час пішов не до магазину, не на пошту за новим словником або пенсією, а просто на прогулянку. Рання тепла весна добивала на чорних плитах узбіч залишки брудного березневого снігу. Легкий вітер пройшовся мітлою яскраво-блакитним небом, змів білясті хмарки в один бік, і тепер вони боязким пухом купчились на заході, біля самого краю горизонту, не наважуючись підпливти ближче до весняного, не спекотного іще сонця. Світ був легкий, радісний і простий. Для його опису вистачило б і тисячі слів. Що ж було робити йому з тими десятками тисяч акуратно розкладених в картотеці його мозку?

Цієї ж ночі йому наснилося Слово. Він радісно посміхнувся йому уві сні і полегшено зітхнув – більше не було потреби прокидатися – слова закінчилися, і нових слів більше не буде.

МОЙСЕЙКА

– Ось бачиш, де нам знову доводиться зустрічатися, – і картинним, рваним жестом німого кіно, піднесла хусточку до почервонілих очей з припухлими повіками. Не грала – все було щиро, а тому іще більш фальшиво. Якої відповіді вона чекала? Може, мені слід було з надриком схлипнути:

– Ах, мила Елю, як би я хотів зустрітися з тобою в іншому місці, як колись двадцять років тому?

Тьху! Я і тоді-то ходив на ці здибанки тільки заради твого ще пружного і палкого тіла, насилу пропускаючи повз вуха нісенітниці, які ти плела. А зараз, коли ти розжирила і подурнішала ще більше, де нам бачитися, крім як на похоронах колишніх друзів і спільних родичів? З огляду на нашу віддалене споріднення, їх у нас вдосталь, щоб регулярно зустрічатися особливо тепер, коли з покоління, яке відгороджувало нас від кладовища, залишається все менше і менше.

А ось і чоловічок твій підгрибає – Зюня. Лисий, пузатий, з гіллястими рогами. Ні, Зіновій, це не я тобі їх підвісив. Я був задовго до тебе. Ти на інших далеких родичів так підозріло дивись. Там твої молочні брати.

О! А ось і Фая... Фаюша зі своїм новим чоловіком. Нічогенький такий, молоденький, рочків так на п'ять молодший за неї, на десять за Толика – її першого чоловіка і мого друга. І півтора року не минуло, як на цьому ж кладовищі ми його і закопали, після другого інфаркту в неповні п'ятдесят. Як вона побивалася... Ніхто, Ніколи, Не замінить... Замінила – і дуже швидко. Он там – за дві ділянки його могила і пам'ятник скромний, сіренький. Могла б, погань, і на багатший камінь розщедритися, враховуючи спадок, що він їй залишив. Я ж бо знаю – разом справи вели, і таємниць у нього від мене не було. Крутився, гарував все життя без передиху, навіть на курорти Фаечку свою улюблену одну відправляв – від бізнесу відірватися не міг. Ну, ось і заробив, накопичив. А тепер на ці бабки, за які він життя поклав, Фаюша зі своїм альфонсом гуляють. Там

багато – їм не на одне життя вистачить. Ось і виходить, що Толік на наступного чоловіка своєї дружини, на цього молодого кобеля, все життя і горбатився.

– Так, Фаїна. Сумно-сумно. Так, зовсім молода ще була наша троюрідна тітонька – всього вісімдесят два. Так, жити ще й жити. Так, звичайно, як-небудь заїду в гості... ага, по старій пам'яті... обов'язково... як-небудь ...

Похорон – не те, що сплануєш заздалегідь. Не вступиш до щоденника на наступний місяць: середа, шістнадцяте, похорон Х. Відбувається все несподівано, руйнує всі плани, вносить сум'яття і перестановки до календаря, і навіть якось починаєш сердитися на небіжчика – якось ти, брате, невчасно помер – а я саме у відпустку зібрався. А мила тітонька була, якщо вдуматися. Правда, половина зі скорботних родичів її терпіти не могли, все якісь образи півстолітньої давнини згадували. Тітонька в молодості, мабуть, була ще те стерво – багатьом насолити. А ось і її діти – хороші хлопці, до речі, вирости. Хоча, про що я – це ж онуки. А діти он вони, з іншого боку стоять – сиві вже всі, облізлі якісь.

Так-так. Пам'ятаємо. Лопату з рук до рук не передаємо. Виконав свій обов'язок, кинув грудку землі на кришку труни – застроми інструмент назад до купи. Складний ритуал єврейського поховання, але як будь-який ритуал продуманий до дрібниць, і кожній, здавалося б, безглуздій дії, придумано своє пояснення. Складний, але в той же час і гнучкий. Помилився – нічого страшного, Він милостивий. Він простить, а вже покійному і зовсім без різниці: з правої руки ти кинув пісок чи з лівої. Від частого повторення ритуал завчено напам'ять – скоро можна буде і без рабина обходитися. Так самі, потихеньку жменю за жменею один одного і засиплемо.

– На поминки? До ресторану? Поїду, звичайно. Чому ж не випити і не поїсти смачно за упокій душі коханої тітоньки, тим більше, що на халяву. Приїду, ось тільки з Мойсейкою поговорю і поїду за вами. Я вас наздожену, дорога довга.

Мойсейка вже підійшов, стояв біля краю поріділого натовпу родичів і друзів покійної, схиливши на бік свою курячу голову, і прислухався. Він не пропускав жодного похорону – жив неподалік і проводив на кладовищі всі дні з ранку і до закриття. Його не ганяли працівники – ні суворі мексиканці, що копають могили і доглядають за газонами, ні релігійні євреї, що заправляють цим цвинтарем. Звали його Шломо, а я охрестив його Мойсейкою, за бабелевським героєм. Він навіть трішки шепелявив, як той. Розговорився я з ним років зо три тому під час чергового похорону, намагаючись з'ясувати, ким він доводиться покійному.

І він, як з'ясувалося, доводився – він був родичем, другом і літописцем всіх тисяч душ, що лежать на цьому величезному, від небокраю до небокраю, тихому єврейському кладовищі в Лонг-Айленді, схожому на поле програного бою. Ми здружилися. Я частенько буваю тут – така вже компанія тут зібралася, що порадитися і подумати спокійно в тиші, далеко від безперервного, що не припиняється ні на мить, міського шуму, я можу тільки тут. Іноді я прихоплюю випиву, і він ніколи не відмовляється, а закуску, після першої помилки, привожу лише в упаковці, і Мойсейка кожного разу прискіпливо її розглядає, вишукуючи

знак кошерності. Він водить мене кладовищем, він знає тут все і всіх. Цей екскурсовод, провідник, цей лисий і шепелявий Вергілій, може розповісти історію кожного, хто придавлений тут важким каменем і смиренно очікує Суду. Він веде екскурсію, пишаючись своїм знанням і важливістю, упиваючись моєю увагою і захопленням.

Розповідаючи, він захоплюється, бляклі очі під вицвілими кущистими бровами спалахують, а голова, зазвичай схилена набік, випрямляється на худій зморшкуватій шиї. Знання надає йому могутності. Він правитель і літописець в цьому царстві мертвих, і, мабуть, уявляє, що в день Суду він, саме він буде стояти біля терезів і зачитуватиме історії підсудних.

Ах, який він був оповідач. Він носився величезним кладовищем на своїх худих циркульних ногах, і я ледве встигав за ним, намагаючись не упустити нічого з його різючих історій. Він був поет, цей дивний, незграбний і без віку щуплий єврей в засаленій кіпі. Він міг би написати роман, десяток романів. Кожна з розказаних і розіграних ним переді мною історій була готовою п'есою, античної трагедією, живою людською драмою. То підвищуючи голос майже до тонкого крику, то, переходячи на басовитий шепіт, він повідав мені історію зльоту і падіння сім'ї Каценеленбогенів – феєрію безумств, сказаних пристрастей, обманів, підробок і самогубств; трагедію Бейзохерів, що перемішали в усьому, що б вони не робили, геніальність і божевілля; жорстоку, як всі трагедії поділу спадщини, – і чим вона нікчемніша, тим страшніший поділ – історію братів Бутманів. Показав розкішні, із червоного мармуру мавзолеї Зальцманів і Ар'є – нащадків Менделя Крика, що перебралися із розіп'ятої більшовиками Одеси до Нового Світу зі своїми «молдаванськими» звичками і жорстко конкурували з «хрещеними батьками» за право не дотримуватися ніяких законів. Він вигадував так натхненно, що я не здригався і не протестував, коли розповідаючи історію сім'ї Мазіних, де дочка закохалася у сина ворогуючого клану Кацев, він збився і назвав Ребеку Джульєттою – не важливо! Яка різниця, як її звали!

Він любив їх. Кожен камінь, кожна вибиту букву на сірому без позолоти граніті він знав і закохано протирав своєю величезною заяложений хусткою.

– Ви хочете знати, як це було? – починав він свою чергову історію, раптово різко перервавши свій біг біля врослої в землю непоказної плити.

– Цю історію не знає ніхто. З цієї родини не залишилося нікого, хто б міг розповісти. Ось під цим каменем лежить останній з клану. У них записувалася і передавалася з покоління в покоління вся історія їх сім'ї, їхні майже два тисячоліття поневірянь мало не з часів руйнування Храму. Він попросив, щоб ці записки поклали з ним до могили – збирається пред'явити їх, коли прийде час. Я виконав його прохання, хоча це і нерозумно – Суддя і так все знає.

– Так, значить, ви хочете дізнатися... – знову починав він.

– Та не хочу я, Мойсею, не хочу я знати, кому потрібні знання, німі факти? Я хочу відчувти, спробувати на смак, відчувти запах тієї епохи, того часу, того життя і зрозуміти – а чи ми такі ж самі? І якщо так, то чому? Чому ми такі ж? Чому за тисячі років, що минули, нікому не навчилися? Чому дотримуємося

тих самих безглузвих ритуалів і прирікаємо себе знову і знову на повторення, на ту ж «погану нескінченність» несвідомого буття. Як так сталося, що, стільки переживши і, здавалося б, зрозумівши, ми не прийняли, відштовхнули від себе очевидні висновки і знову повернулися до того, з чого почали тисячі років тому?

– Ви так нічого і не зрозуміли, – сумно сказав він.

– Ні, – чесно зізнався я.

Поминки справляли в невеликому затишному кафе. Кухар був бакинець, годували смачно, а спиртне економні тітчині спадкоємці принесли з собою. Родичі, спочатку насильно об'єднані спільною скорботою, що сяк-так стримувала їх на кладовищі, випивши, розслабилися і завели свої звичні застільні чвари. З ресторану вийшли майже ворогами, але, прощаючись, знову виявили печаль і взаємну любов, пообіцяли «не забувати і частіше зустрічатися», і лише розсівшись по машинах, дали волю своїм почуттям, і всю дорогу до будинку, перебиваючи один одного, захлинаючись, пліткували, скаржилися і обурювалися ріднею.

А я до вечора напився і ледь не побився з новим Фаїніним чоловіком. Онуки покійної тітоньки розтягнули.

БІБЛІОТАФ*

*«Люди поділяються на тих, які не читають книг,
читають різні книги і все життя читають одну й ту саму»
Наджі Юсеф*

Борух Таненбаум – кремезний, м'ясистий, з високим опуклим чолом та глибокими залисинами, вважався у Славуті «а клігер менч**». Заслужено вважався – не так просто домогтися визнання в містечку, де на кожних двох сперечальників припадає півтора єврея, три думки і дві партії, які ненавидять одна одну, очолювані одним і тим же єдиним у містечку рабином. Професорська борідка та окуляри з товстими скельцями у роговій імпортній оправі служили Боруху обрамленням та підтвердженням високого статусу. А, крім того, мав славу він у вищому славутському суспільстві колекціонера і бібліотафа. Колекціонером Борух вважався за правом: через дружину Софу, прилаштовану через знайомого пожежного інспектора товарознавцем на книжковому складі, він скуповував по екземпляру усіх зібрань творів та всіх підписних видань, що проходили через пухкі руки його дружини. Або майже все. На його жаль, п'ятдесят п'ять темно-синіх томів з тисненням профілем постійного мешканця Мавзолею були заздалегідь розписані по установах і у вільний продаж не потрапили, а про п'ятдесят томів Великої Радянської Енциклопедії Софа, яка навіть при її скромних габаритах вже не могла розміститися у власній трикімнатній квартирі, збрехала чоловікові, що дали їх тільки на бібліотеки. У хедер

Софа не ходила, і про те, що брехня, навіть «во спасіння», карається, не знала і незабаром за це незнання поплатилася. Неминучим Софіїним болем і пекельними тортурами, розтягнутими на десяток страшних років, стала Бібліотека Всесвітньої Літератури, затіяна ідеалістами, які ніколи не жили в сучасних квартирках, – двісті обгорнутих в глянцеві суперобкладинки томів повільно, але невблаганно витісняли її з витікали. Вона билася, як Самсон, і вдавалася до нічних чарів, як Даліла, але марно. Борух, який відчув «п'яту колону» у своєму сімействі, особисто контролював підписку і ретельно відстежував, щоб жоден шедевр людської думки не минув почесного упокою в його колекції. Перетворене на книгосховище житло Танненбаумів у новому триповерховому цегляному будинку, що виріс біля старої синагоги, було щільно заставлено чеськими книжковими шафами (син молодшої сестри Боруха завідував меблевим магазином), і від підлоги до невисокої стелі було завішено скляними полицями. Весь вільний від необтяжливої, але дохідної служби шкільним завгоспом час Борух віддавав зібранню. Він переставляв, протирав, протирав пил і складав художні композиції, чергуючи шість томів солідного соковито-трав'янистого Купера з непоказним сіреньким Чеховим або перемежуючи худі брудно-зелені книжечки тридцятитомника Діккенса пухкими оранжевими корінцями Майн Ріда: п'ять до одного. П'ять худих зелених – один товстий оранжевий. Дуже навіть миленько виходило. У міру розростання колекції та появи в ній нових відтінків Борух двічі переклеював шпалери, списані на ремонт школи, намагаючись досягти гармонії з кольоровою гамою свого зібрання. Суворо Борух стежив і за тим, щоб ніхто з домашніх, про гостей і мови було, не надумав чіпати його скарби і, борони всевишній, відкрити хоч одну книгу – розсунути половинки обкладинки, які приречено цьому опираються, провести нахабним гріховним пальцем по бічному обрізу, що сором'язливо потріскує, і порушити цноту незайманих безсоромним читацьким поглядом сторінок.

Колекція містилася в ідеальному стані. Діти рвалися не до шаф, а на вулицю, а коли доводилося вчитися, то похмуро гортали забрані в шкільній бібліотеці замусолені томи класиків. Софі займатися «цими дурницями» було ніколи, а з гостей Борух віддавав перевагу старому Аббу тому, що й у колишні, докатарактні часи, читав виключно на івриті. Був би Борух трохи уважнішим і хоч зрідка заглядав усередину своїх скарбів, то, можливо, помітив би, що під недоторканою глянцевою суперобкладинкою Апулея підозріло замусолені сторінки, що при погляді на корінець Декамерона мрійливо замаслюються очі не тільки у вірної Софи, а й у старшого сина, і що позолота на густо-зеленому томі Купріна з «Ямою» трохи потьмяніла. Єдиному, кому дозволялося відчиняти шафи і – ні, не торкаючись, а лише поглядом – шанобливо припадати до святинь, був Фіма, теж книжник-колекціонер, але, звичайно, рангом нижче. Та смішно порівнювати – звідки в нього такі ж можливості, якщо його дружина лише викладає музику в російській школі номер п'ять, що біля військового містечка, а сам Фіма рахує в сатинових нарукавниках чужі гроші на цементному заводі,

з якого, крім пилу в легенях, нічого не винесеш? Ось і задовольняється Фіма будь-якою нісенітницею: «Бібліотекою піонера», різнокаліберною «Роман-газетою» в дешевих паперових обкладинках, та всілякими випадковими несерійними виданнями провінційних друкарень, котрі книжник, який себе поважає, і на полицю поставити посоромиться. І що найогидніше – стан у всіх Фімініх книг потворний: потерті корінці, м'яті та несвіжі від багаторазового перегортання сторінки, розхитані блоки. У міській бібліотеці таким місце, а не в пристойній колекції. Єдине гідне передплатне видання перепало йому від щедрот Боруха. Зглянувся він тоді над побратимом-колекціонером і продав зі смішною націнкою Фімі абонемент на підписку і перший том – не сподобалася йому незрозумілого кольору обкладинка (не підходила до свіжопоклеєних шпалер), та й Софа (якій ці тридцять томів з трьома додатковими були гірше за болячку на голові) вчасно нашептала чоловікові, що Федір цей – Достоевський, який – антисеміт рідкісний. Ось і привалило Фімі щастя.

І що? Замість подяки цей таємний заздрісник та конкурент Фіма Смулянський на чергових зборах клубу книголюбів (до якого входила вся славутська інтелігенція) обізвав Боруха бібліоманом та бібліотафом! До честі присутніх, а набралось їх понад двадцять, анонімні листи «куди слід» написали не всі – деякі підписалися, а двоє принесли особисто. Компетентні органи, покопирсавшись в інструкціях та в кишеньковому «Словнику іноземних слів», пояснення не знайшли, запідозрили недобре та запросили вищі інстанції – у Хмельницькому. Там порадилися з Києвом, переконалися, що це не те, про що вони подумали, і рекомендували не морочити голову начальству. На тому й скінчилося.

Але кличка не забулася! Ні, вона не прилипла – спробуй-но вимови таке – але щось погане, душок якийсь, «осад» залишився, і пахучий шлейф у вигляді смішків, приглушених усмішок і скошених на бік очей тягнувся відтепер за злочасним Борухом, де б він не з'являвся.

У спробі з'ясувати, звідки у Фіми завелися такі довгі й мудрі слова, Борух вдруге добрався до міської бібліотеки, де знайшов і джерело, і зраду. Повернувшись додому, Борух прокляв себе (подумки) та Софу (вголос) за втрачену Велику Радянську Енциклопедію і влаштував дізнання із пристрастю. Приперта до стіни неспростовними доказами і опуклим животом чоловіка, заплакана Софа зізналася, що єдину підписку, що потрапила в продаж, на цю криницю знань вона потай віддала ненависному конкуренту. Справа йшла до розлучення.

Мабуть, цим би й закінчилося – і не з таких ще дрібниць приводів руйнувалися сім'ї. Але Всевишній милостивий і хоча воліє не втручатися в події масштабні – коли мільйонами ріжуть обраних чад його – у справах побутових іноді не відмовляє собі в задоволенні вчинити добро і може послати когось із дрібних службовців, щоб допомогти заблудлим: відвернути їх від негараздів, уваги, що не варті уваги, підсунувши натомість проблеми серйозніші.

День сьогоднішній росте з дня вчорашнього. І в момент, коли Борух уже при-

кидав, як ділити накопичене, і обмірковував, що правильніше залишити собі – підростаючу дочку або двадцять томів «Бібліотеки пригод», сталася подія, насіння якої було посіяно давно, багато років тому, коли старша сестра Боруха – пишна і жвава Соня – вийшла заміж за українця з Шепетівки та емігрувала до Ізраїлю, через що старий Мендель – батько Боруха та ще двох – мало не втратив партквитка, але спритно викрутився і помер за два дні до партзборів, запланованих з цього скандального приводу, залишивши з носом колектив, котрий гостро заздрихав втікачам, і зіпсувавши звітність.

У двері Танненбаумів постукали.

Якому єврею не втішно, що його називають «Ребе»? Будь-кому, але не скрізь, не завжди і якщо не дуже голосно. І вже тим більше не там, де ти все життя намагаєшся забути свою приналежність до гнаного і зневажаного оточуючими племені (хоча тобі про це наполегливо нагадують кілька разів ще до обіду) і вже, звичайно, не тоді, коли за вікном кричить про братерство, розмахує прапорами першотравнева демонстрація, а по телевізору показують черговий (і напевно не останній) з'їзд партії, в яку Боруха не прийняли з тієї ж причини. І вже тим більше не варто голосно висловлювати свою повагу тихим вечором, коли втомлені демонстранти, похитуючись, блукають вулицями, шукаючи де б додати, і, твердо знаючи, хто у всьому винен, не проти шляхом негайного мордобойу виправити вікову несправедливість.

Тож гість не сподобався Боруху одразу, з порога. Мало того, що одягнений і пострижений цей шлімазл був так, що вчасно санітарів викликати, так ще й, не зачинивши за собою входні двері, на весь голос загорлав «Шолом» і обізвав господаря «Ребе Борухом Менделевичем», через що у Бориса Михайловича негайно піднявся тиск і закололо у боці. І навмисне ж, поганець, голосніше привітав, щоб встигнути, доки сусіди від замкових шпарин не відлипли.

Хоча востаннє Борух бачив гостя, який увійшов, п'ятнадцять років тому, коли того – п'ятирічного засранця, що кричав, матюкався і плювався, тягли за комір у вагон, що відвозив усе Соніне сімейство в Здолбунів, а далі петлястим шляхом до Ізраїлю – впізнав він його відразу. А волав тоді юний репатріант тому, що малолітні приятелі-шалопаї залякали його до гикавки, переконавши, що після приїзду на Землю Обіцяну всім робитимуть повторне обрізання прямо в аеропорту, і докладно і з задоволенням розписали нещасному операцію. Розповіді були соковитими, звучними та супроводжувалися колективною демонстрацією оголених рожевих доказів. Як там розвивалися події далі, Борух не знав, ріднею не дуже цікавився і про наявність племінника вже призабув, але двометровий веснянкуватий блондин у туплях сорок п'ятого розміру і з кулаками, що нагадували стиглі дині «колгоспниці», був точною копією свого тата – Васьки Наливайло, і це не могло приховати навіть повне святкове вбрання хасида, включаючи хутрянну шапку-колесо, шовковий лапсердак і білі панчохи до колін.

Борух, з голови якого ще не вивітрився туман сумних розрахунків і страждань від зради дружини, мовчки й неvvічливо вирячився на гостя. Той, виконавши вітальний обряд, теж замовк. Ситуацію виправила Софа, що виглянула в передпокій.

– Хайме, – радісно закричала вона і кинулася було обійняти племінника, але той з переляком відсахнувся, і Софа, яка згадала на льоту, що обійматися з жінками гостю не належить, встигла загальмувати, вчепившись за чоловіків рукав.

– Хайме? Який ще Хайм? – промайнуло в затуманеному мозку Боруха. – Адже хлопця звали Петькою.

Перші кілька секунд після виходу зі ступору Борис Михайлович присвятив обмірковуванню питання, як їхній непроханий гість примудрився пройти неушкодженим у такому вбранні святковими вулицями міста? Слідом Боруху прийшло впевнене розуміння того, що проводити прибульця він під будь-яким приводом не стане. Втім, до його полегшення, Софа схаменулась, защебетала, зайнялася родичем, і невдовзі з'ясувалося, що прибув той на таксі, про існування якого в Славуті Борух не підозрював, і на ньому ж планує і поїхати до готелю, в якому зупинився. Борух, що оговтався від першого шоку, зрозумів, що ночувати гість у них не збирається, і, не замислюючись про конфесійні хитросплетіння, подумки перехрестився.

Плутанина в іменах роз'яснилася, коли, посадивши гостя в Борухово улюблене крісло, Софа, яка підозріло добре, як зауважив Борух, виявилася поінформованою і про життя на далекій прабатьківщині, і про сімейство, до якого мала відношення тільки через майже вже колишнього чоловіка, почала розпитувати уродженого Петю, який обернувся на новому місці Хаїмом. З наповненої незнайомими словами і супроводжуваної жестикуляцією розповіді гостя про те, як влаштувалися його родичі на Землі Обітованій, Борух не запам'ятав нічого, зате йому стало зрозуміло, що його зрадниця-дружина мало того, що постачає дефіцитними книгами його конкурента, так ще й потайком підтримує зносини з членами чоловікового сімейства, що зрадили батьківщину. Борух засмутився ще сильніше і вирішив, що забере не лише «Бібліотеку пригод», а й усього Мопассана.

Софа щебетала, Хайм поважно відповідав, погладжуючи рідку руду борідку, а Борух мовчав і з цікавістю розглядав дивовижного гостя. Звичайно, Борух знав, як називаються ті дві спіральні кіски, що звисали з боків рудого гарбуза голови племінника, але з часів свого обрізання, яке він пам'ятав невиразно і з єдиного відвідування синагоги, яке запам'ятав надовго, бо вперше в житті його били євреї, пейсів не бачив. Та й не за діло побили. Ну, заплутався трохи підліток, ну, повідомив тих, хто молиться, що «Христос воскрес» – так Великдень же! Усі на вулиці так віталися! А де йому було знати, як треба? Татусь Мендель – комуніст і переконаний атеїст – не те що про єврейську освіту, а й про обрізання сина чути не хотів, і, не поїхав би він тоді в термінове відрядження до Бобруйска, так і не увійшов би Борух у завіт праотця Авраама. Врятували матір

і бабуся, що таємно вмовили ребе, вічно п'яного моеля Рудика і вісім чоловіків, яких бракували до міньяну. А сам Мендель, цілодобово зайнятий побудовою соціалізму в невдало обраній країні, боротьбою проти чогось і битвою за черговий п'ятирічний план, дізнався про те, що відбулося, лише коли на четвертому році вперше взяв із собою дитину в лазню.

Волохата шапка гостя та інше вбрання, включаючи кручені шнурки, що звисали з-під шовкового жилета, і білі чи то колготки, чи то гольфи, нічого, крім поблажливої усмішки, у «клігер менч» не викликали. Сам Борух був одягнений, як і належить солідному представнику місцевої інтелігенції, а вже підстрижений точно не гірше за будь-якого заступника голови міськвиконкому в Хмельницькому (не кажучи вже про Здолбунів). Перукар Льова Гольдман (учень самого Фарбера) спеціально приїжджав раз на місяць зі Шепетівки зі свіжими модними журналами, щоб правильно, по-столичному підрівняти і укласти шевелюру Боруха, що рідшала з роками, і ще кількох вищих представників славуцького бомонду.

Пообідати племінник не відмовився, втішивши Софу і засмутивши Боруха. Оглянув стіл, поцікавився, чи кошерно, і повірив відповіді. Шапку-колесо зняв і залишився в маленькій в'язаній кипі.

Ідилію мало не зіпсувала невідомо чия тітонька з Одеси, яка гостювала в Славуті вже четвертий тиждень. Бабуся знала всіх, доводилася родичкою кожному, хоча ніхто з міських мешканців згадати її не міг, як не намагався. Вона кочувала з дому в будинок, від столу до столу і все ніяк не збиралася їхати. Поколулавшись виделкою і коротким пухким пальцем з перстнем, що вріс у нього, в шматку смаженої риби, вона задала питання. У тих краях тоді ще були люди, які вміють невчасно поставити разуче нетактовне питання. Заданий він був із тією самою неповторною інтонацією з підвиванням, яку можна намагатися пародіювати скільки завгодно, але не можна передати, якщо не виріс там і тоді. Лише китаєць, що з народження володіє мистецтвом тональної мови, виспіває, а не промовляє слова, можливо, здатний повторити, вмістити те інтонаційне багатство у звичайну коротеньку фразу, що переможно завершується питанням, що злетіло вгору.

— Софа... У вас водиться риба сом?

Провал був неминучий. Звідки було знати інтелігентній Софі, що риба може бути некошерною? Її дитинство пройшло по військовим містечкам, де тато дослужився до пенсії капітана, мама бринькала на розстроєному піаніно в клубі, а обідали тим, що інтендант не вкрав, в офіцерській їдальні, намагаючись випадково не дізнатися, з чого це приготовлено. Дещо в кошруті Софа розуміла, і на стіл не потрапило ні заготовлене з вечора, нарізане тонкими скибочками матово-біле рожеве сало, що заздалегідь прокладене пластинками маринованого часнику, ні соковиті кружечки кров'яної ковбаси, що привозить по ринкових днях мовчазний поляк із Понінок, ні прозорий, посмиканий брижами жирку, зазивно тремтячий холодець із суміші поросячих і курячих ніжок. Софа щиро шкодувала нещасних, які не мають можливості поласувати тушкованою сви-

ниною, а вже уявити, що можна добровільно позбавити себе ще й задоволення поїсти смаженої рибки через те, що у Творця під час творіння не вистачило на неї луски – було вище за її сили. Виручили набутий за два тисячоліття поневірянь інстинкт і порівняно короткий досвід сімейного життя – обидва підказували, що в більшості ситуацій правильна відповідь негативна. І ще не усвідомивши, але, вже почувши небезпеку, Софа здавлено пискнула: Ні, – і швидким поглядом заткнула роти дітей, що здивовано відкрилися у намірах заперечити. Одеська тітонька була задоволена, але ізраїльський племінник, проте, страву оминув – чи то фальш відчув, чи просто не любив смажену рибу. Налягав він дедалі більше на овочі, нахвалював Софіїн салат із «синеньких» і, з'ясувавши, що курка закінчила свої дні у волохатих руках різьбяр, скуштував і її.

Ситний обід та дві чарки вишневої наливки ненадовго примирили Боруха з несправедливістю сімейного життя. Розслабившись у улюбленому кріслі, він милувався візерунком із різнокольорових корінців сотень томів, що перетворювали стіни вітальні на чарівний килим, і вже почав дрімати, коли з кухні, нашушукавшись із Софою, повернувся Хайм-Петр.

Племінник, чаплею у білих гольфах, пройшовся обережним кроком уздовж шаф, оглянув, схиливши набік кипасту голову, пишність борухівської колекції і звернувся до господаря:

– Ви ж розумна людина, Реб Борух.

Борух згідно з кивнув.

– Навіщо вам стільки книг, реб Борух? Хіба людина може прочитати їх усі? Та й до чого? Хіба мудрість розмазана всіма цими сотнями красивих томів? Хіба хтось став розумнішим, прочитавши їх?

З останнім твердженням Борух теж погоджувався, але промовчав.

– Людині потрібна лише одна Книга! – продовжував гість, котрий, як стало зрозуміло, відповідей Боруха і не чекав. – Та, в якій сконцентрована вся мудрість, де поставлені всі питання, і дано всі відповіді, і скільки її не перечитуй, завжди виявиш щось нове.

Борух крякнув, поворухнувся у кріслі, але знову нічого не сказав. Він зовсім не збирався пояснювати нахабному хлопчиськові, що цих книг він не читає і іншим не дозволить – не для того їх стільки років збирав, що сама наявність такої бібліотеки надає йому ореол вченості, а з ним і пошану славутчан. Втім, Борух не думав про це. Він любив книги палкою і не потребуваючою аналізу та пояснення любов'ю колекціонера, в якій пристрасть володіння витісняє і затьмарює будь-які докази розуму.

А тим часом, нахаба продовжував теревенити, ходив по кімнаті і, варто було Боруху на мить розслабитися і втратити пильність, як зсунув скло книжкової полиці, витяг новенький, недоторканий том Данте з БВЛ і, о жах, відкрив його і почав гортати! Борух смикнувся в кріслі, пискнув – але було пізно. Нахаба не звернув жодної уваги на цю метушню і, не припиняючи своєї сіоністської агітації, з невдоволеним виглядом перекидав сторінки від кінця до початку, схваль-

но затримуючись на ілюстраціях, з чого Борух зробив справедливий висновок, що читати російською гість не вміє.

— Ми вивчаємо її все наше життя, наші батьки та прадіди не відривалися від неї ночами, і діти наші читатимуть її, міркуватимуть над нею і проникатимуть у її нескінченні таємниці.

У Боруха були неабиякі сумніви, щодо того, яку книгу міг читати батько Хайма — Васька Наливайло — вони недовго провчилися разом, в одному класі, і Борух твердо пам'ятав, що Василь і російську граматику не опанував настільки, щоб здолати якийсь зв'язний текст. А вже в те, що у свої п'ятдесят Васько навчився читати праворуч — повірити навіть не намагався. Пам'ятав Борух і Васьчиного татуса — спадкового міліціонера Наливайла. І навіть знав, як знають один про одного все й усе в маленьких провінційних містечках, що й у того батько був міліціонером, а загублений і не згадуваний в анкетах дідусь Васьчин — поліцаєм, а прадід Хома — так взагалі служив городовим ще за останнього самодержця і по престольним святкам весь у розкішних вусах і з палашем на боці збирав винагороду на зміцнення храму з єврейських крамарів на базарній площі.

Нарешті гість повернув зганьблену книгу на місце і почав задумливо походжати вздовж полиць, обираючи наступну жертву. Борух виготовився, щоб вчасно метнутися навперейми і не дати непроханому племіннику вчинити чергову наругу. Але тут гість, мабуть втративши інтерес до непотрібних томів, зупинився, розвернувся до Боруха, понизив голос і пошепки сказав:

— Ви думаєте, я просто так сюди приїхав? Ні, ребе Борух, — і, раптово перейшовши на крик, прокричав. — Я прибув із таємним завданням! Я привіз усім виклики до Ізраїлю! Усім! І вам, і всім родичам та друзям! Всій Слауті!

Звук його потужного голосу пронизав тонкі перекриття і рознісся по всіх трьох поверхах будинку. Оцепенілий Борух жваво уявив, хто з його сусідів кинувся в цей момент до телефону, і зрозумів, що сусідів йому не випередити. А тому лише стиснувся на щойно затишному і м'якому, а тепер наче набитому каменями кріслі, намагаючись безпорадними жестами і тихим горловим попискуванням дати зрозуміти захопленому родичові, що треба говорити тихіше. Перед його замисленим, чітким поглядом без окулярів, промайнули яскраві картинки суду, заголовки в газетах, в'язниця і найжахливіше — конфіскація бібліотеки. А ось цього винести Борух аж ніяк не міг.

— Геееееть! — заволав він тенором, що раптом прорізався. — Геть з мого будинку!

На верхньому реєстрі цієї арії з квартири винесло нічийну тітоньку (і більше в Слауті її не бачили), слідом на крилах чорного лапсердака вилетів Петро-Хайм, за ним мчала невтішно ридająca Софа, трясучи забутою племінником хутряною шапкою.

Книги Борух продати не зміг — навіть подарувати не вдалося. Міська бібліотека була б і рада взяти, але місця вільного не знайшлося — і так уже дароване

на підлозі та у підвалі складали. Виїжджали багато, книги залишали – зайву вагу, за кожен кілограм платити треба – а читачів, тим більше на російській мові, що виходить з обігу, не додалося. Доживають Борух із Софою на околиці якоїсь «Кир'ят-жопи», як висловлюється заздрісник Фіма Смулянський, котрий перебрався туди ж зі своєю «музиканткою» на кілька років раніше. Діти виросли, роз'їхалися, обзавелися власними сім'ями. Дзвонять вони рідко, а на книжкових полицях у них не тісно – одні підручники.

Літні люди ходять по суботах у синагогу і, не розуміючи ні слова, розгойдуються, наслідуючи сусідів, а потім йдуть до Танненбаумів, де все ще жвава Софа смажить рибу, ставить на стіл сало з часником з російського магазину, і вони з «музиканткою» (поки чоловіки лають дурних політиків, сміються з ортодоксів і згадують свої бібліотеки), вихваляються фотографіями онуків. Онук російською мовою не говорять, а іврит бабусі так і не освоїли. Що читають онуки, уткнувшись у телефони, та й чи читають взагалі – хіба їх зрозумієш? Але одну Книгу читали усі – у школі змушують.

Випивши дві чарки «Манішевича», Борух знову почувається «а клігер менч» і колекціонером, а Фіма... а... та що з нього взяти... останніми роками він пристрастився до аудіокниг і цілими днями просиджує на лавці, в тіні, з маленькими навушниками у відстовбурчених волохатих вухах. Він майже осліп, читати вже не може, та й бібліотеки не має. А Борух все ж таки кілька зібрань творів привіз – штук п'ять, найкрасивіших. І тихими вечорами, коли спадає спека, і смагляві сусідські дітлахи, що галасують під вікнами, розходяться по будинках, він відкриває шафу і милується, і скидає пил, і переставляє так і нерозкриті жодного разу томи: три темно-зелених – один помаранчевий, два синенькі – один жовтий.

Дуже мило виходить.

* Тип бібліомана, у якого інстинкт власника набув абсурдної, потворно гіпертрофованої форми. Бібліотаф не дозволяє нікому користуватись своїми книгами.

** Мудра голова.

ПРО ПРОЛИТЕ МОЛОКО*

«Все розвивається по спіралі...» – переконують нас розумні люди. Їм видніше, може, у них це так і відбувається – сидять вони високо, з одного вікна у них Перший Храм видно, з іншого прекрасне майбутнє – Судний день. А з наших віконець, що вже по самі кватирки в землю вросли, лише ноги в нечищених чоботях та бродячі пси із задертими задніми лапами. Яка вже тут спіраль – одне й те ж замкнене коло: робота, дім, хвороби, діти і одвічна турбота, де б віднайти ще пару копійок. Ті ж розумні люди стверджують, що і десяти дурням руками ніколи не заробити того, що одному розумному головою. І тут сперечатися

з ними не доводиться. Адже саме тому всю історію галута єврейські матусі благали дітей вчитися, а єврейські татусі лупили маленьких ледарів по худих задницях, заганняючи неслухняних чад до хедеру.

Фіму карати було нікому. Куди подівся батько його, так до цієї пори і невідомо – різне подейкували, а мамі, яка вдень мила посуд в міській їдальні номер три (єдиній на всю Слауту), а вечорами підлогу в поліклініці, ніколи було просити вчитися єдиного сина. Та й навряд чи б він послухав. Шибеник і голуб'ятник, якому за коротку від народження ногу Всевишній дав сильні руки і міцні кулаки, вчитися Фімка не хотів. І так-сяк дотягнувши восьмирічку, вирвався на волю. Десь працював, десь підробляв, мандрував аж до Києва, змінив десяток місць і спеціальностей і, повернувшись нарешті до Слаути після смерті матері, влаштувався через старих приятелів працювати до тиру, що біля кінотеатру, в самому центрі міста. Робота не бий лежачого – видавай кульки та мішені поправляй. Правда, і заробіток відповідний. А чи багато йому треба? Вистачило б на «Молдавське рожеве». Жив він у все тому ж перекошеному будиночку, що залишився від матері, на околиці, на довгій звивистій вулиці, де чим далі від центру і ближче до краю міста, охайна бідність переходить в непрохідні злидні з гнилими дошками напіврозвалених ганочків, сліпими, заклеєними папером вікнами і кислим запахом зруйнованого побуту і тіла.

А ось маленького Яшу Перельмана, Фіминого приятеля і однокласника, тато Перельман-старший шмагав нещадно, та й мама Перельман за навчанням улюбленого сина стежила і не одну тонну делікатесного дефіциту перетягала його вчителям із довіреного їй складу. І Яша не засмутив батьків. Золотої медалі йому, правда, не дісталось – не допомогли ні суцільні п'ятірки, ні продуктові набори. Питання вирішувалося вище, а там з дефіцитом і так все було в порядку, а от квота на євреїв була вже вичерпана. Але срібну Яша все ж отримав, а з нею і з маминою допомогою вдало потрапив до торговельного інституту в Києві. Закінчивши, попрацював то там, то тут, а потім... темна історія якась трапилася, та й не з ним, а з мамою, у якої недостача невелика – на три роки з конфіскацією виявилася на складі, але повернувся Яша в рідні місця і влаштувався приймальником вторсировини в непримітному будиночку недалеко від вокзалу, де тихо брав у небагатих слаутчан макулатуру по дві копійки за кілограм і всякий інший непотріб.

Дві копійки – це всього лише дві копійки, на які тільки і можна, що купити дві коробки сірників або зателефонувати мамі. Але кому це потрібно в місті, де єдиний телефон-автомат знаходиться на вокзалі, і з того вкрали трубку ще до того, як добудували телефонну станцію? І який же мішугінер** надриватиметься, збирати і тягати на собі цю нещасну макулатуру за такі смішні гроші?

Але приймальний пункт Яші Перельмана план не тільки виконував, а ще й неабияк перекривав його з місяця в місяць. Можна було подумати, що вся Слаута з появою Яшиної будки дружно взялася зберігати кожен клаптик паперу і відносити газети не до дерев'яного будиночка з маленьким круглим віконцем,

для чого їх і купували, а складати рівними стосиками і, вишикувавшись в чергу, здавати в обмін на ті самі непотрібні дві копійки за кілограм. І тільки ті, хто зі шкільної програми пам'ятали не тільки додавання і віднімання, а вміли ще й множити, могли порахувати, що дві копійки – це двадцять рублів за тонну. А ті, хто після цього вижили і дісталися до фізики (таких залишалося небагато), розуміли, що вода, яка мляво тече з шланга, приєднаного до раковини в Яшиному вагончику, не варта нічого, поки не поглинеться цією самою газетою. Але ніхто, навіть син м'ясника Цімермана, який закінчив інститут у Рівному, не зміг би пояснити, як, прийнявши невідомо у кого п'ять тонн всякого різного паперу, Яша вантажить у вантажівку вісім, а ваги на паперовій фабриці, куди він приїхав здавати свою здобич, показують дванадцять. І не слід вигадувати всілякі ненаукові пояснення, на кшталт того, що комірник фабрики Яшин родич. Ну, родич – і що з того? А хто в Славуті кому не родич? І нехай чиряки повискакують на язиках у брехунів, які вигадали, що ця ж вантажівочка назад йому той самий папір і привозить. Брехня. Не той це папір. Навіщо Яші сирий?

Ну а вже за той дріб'язок, що платить Яша за кілограм будь-якого заліза, включно із закопаним в сараї від петлюрівців і червоноармійців бабусиним сріблом, пихкати і обливатися потом будуть тільки нелякані піонери і такі ж підневільні солдати. Піонервожаті і прапорщики виходили з Яшиного вагончика, сито посміхаючись. Два трака танкової гусениці важили як вгодований піонер. Яша саяв, виходячи з каси, і всім було добре. Доки не з'явився Моня-залізничник.

З одного боку, пара вагонних коліс важить, як цілий піонерський загін, і одного, давно заіржавілого в глухому куті вагончика вистачить, щоб забезпечити план і премії за півроку, а з іншого – можна і боляче відгребти по кіпі, на що її не одягни.

Коливався Яша недовго, жадібність переважила обережність, і вагони пішли косяком, як вгодовані осінні гуси. Один за одним вони зникали в чорній дірі Яшиного приймального пункту безшумно, без стукоту коліс на стиках порізаних на шматки і зниклих в тій же бездонній глибині рейок. Яша пересів з інвалідського «Запорожця», отриманого на тата, на «Жигулі», придбані на нього ж, незважаючи на те, що тато вже два роки як нікуди не їздив, а сумирно лежав на старому єврейському кладовищі під солідною плитою із сірого мармуру. Яша відремонтував батьківський будинок і втретє одружився, влаштувавши пишне весілля і не запросивши старих приятелів.

Можливо, все б і пройшло непоміченим. Можливо, ніхто і не звернув би уваги на зникнення кількох десятків давно забутих на зарослих бур'яном полустанках вагонів і півсотні кілометрів заіржавілих під теплим і щедрим українським небом рейок, якби не давня, майже вже двохтисячорічна війна між все тими ж, що не знають відпочинку і спокою, євреями.

Ну, треба ж було тому статися, що настоятель місцевого православного храму отець Федір (в дитинстві Фішел), який потрапив восьмого дня від народження під ніж мою Рудика, а на сімнадцятий рік до київської духовної семінарії,

саме тоді отримав з центру, чи то пак з Хмельницького, нові дзвони. А будучи багатим духовно і неабияк обмеженим матеріально, вирішив здати старі – потерті і надтріснуті, зате литі, бронзові і десятипудові – в єдиний славутський пункт прийому, тобто до Яші.

І нічого б і не сталося, не відчуй на той момент Яша себе великим пурицем. Не уяви собі він, що вже такий великий і щасливий, що вхопив за бороди всіх богів – і своїх, і сусідських. Мішугенер!** Ти забув, де живеш?! Дай п'ять копійок замість трьох, дай десять! І нема чого доводити кожному мешімеду***, що твій Творець, про якого ти все одно нічого не знаєш, кращий, ніж його! Але до хедеру Янкель не ходив – останній іще до війни закрили – Тору не читав і про гріх гордині вперше почув від ребе, до якого прибіг переляканий за порадою, а про покарання за нього – вже в суді. Не на Вищому – в суді народних засідателів.

Ні, я не забув! Та і як я можу забути ще одне і найважливіше застосування того двокопійчаного кружечка, який пам'ятають зараз тільки старі та нумізмати, те хлоп'яче щастя і трепет, коли в перевернуту залізну кришечку від пляшки, прибиту цвяхом до дерев'яного прилавка, нещедра рука відраховує крихітні свинцеві кульки – по дві копійки за постріл, як туго зводиться пружина, холодить щоку приклад і лоскоче вухо заздрісне шепотіння приятелів: «Під обріз цілься, під обріз»!

Фімин тир – зелений сарайчик, що притулився збоку біля кінотеатру імені на той момент не опального Шевченка, ніколи не був порожній. Сільські мужики напідпитку, які розчулено згадували армійську службу, строковики з військового містечка, що у звільнені і в самоволці вигулювали славутських красунь і, звичайно, хлопчаки, що заощадили на шкільних сніданках чи встигли здати в приймальний пункт склотари, яким завідувало вже третє покоління родини Штернів, порожню пляшку раніше за татуся, що її приховав, товклися біля прилавка, дзвінко коментували кожен постріл, раділи влучним пострілам і нищівно веселилися із промахів.

– Мазило!

– Сам мазило!

– Говорили ж тобі – під обріз цілься!

– Ця гвинтівка – централка! Фіма, скажи йому!

Фіма важко підводився зі стільця під величезною копією картини «Товариш Ворошилов і Горький в тирі», яку поцупив з ДТСААФівського складу, мовчки заряджав спірну зброю і під захопленими поглядами хлопчаків робив свій коронний номер. Недбалим рухом він перекидав гвинтівку з лівої руки в витягнуту праву, і тут таки лунало сухе клацання пострілу. З дзижчанням починали обертатися крила млина або летів дротом літачок з червоними зірками на крилах – найменша мішень у тирі.

– Центральний бій, – спокійно говорив Фіма, повертаючи гвинтівку невдалому стрільку.

Цей фокус він вичитав в улюбленому і єдиному, прочитаному до кінця товстому романі – «Останній із могікан». Так стріляв улюблений Фімін герой – Натаніель Бампо – «Довгий карабін». Потріпаний темно-червоний томик в картонній палітурці Фіма поцупив у міській бібліотеці. Літня бібліотекарка час від часу заходила в тир з непереконливим вимогою «мати совість» і повернути популярну книгу, але Фіма лише робив сумне обличчя, розводив в сторони міцні руки і повторював, що книжку у нього вкрали, хоча всі знали, що з книгою він не розлучається, і лежить вона під обтягнутим коричневим дермантином прилавком. Натомість Фіма пропонував згорбленій старій в окулярах з товстими скельцями свої шкільні підручники і довічне право безкоштовно стріляти в його тирі.

Він поводив би себе не так нахабно, якби знав, що бабуся-бібліотекарка в далекій юності була ворошиловським стрільком і стріляла не гірше за Фіму. Десятку за влучність за звинуваченням в підготовці замаху на голову райвиконкому вона вже давно відсиділа і вважала за краще нікому про це не розповідати. Від розстрілу її тоді врятувала молодість, смерть вождя і чергова зміна курсу. Але одного вечора, коли Фіма вже збирався зачиняти тир, бібліотекарка знову з'явилася у його володіннях. Фіма налаштувався було виконати знайому і сумну пісню про вкрадену книжку, але старенька, дихнувши знайомим запахом молдавського, не вимовивши ні слова, кинула на прилавок рубель, жестом показала на мілкашку – постріл з неї коштував десять копійок, а хлопчикам стріляти і зовсім не дозволяли – і увігнала дев'ять з десяти куль в самий центр мішені.

На останньому пострілі рука її затремтіла і вибила дев'ять. Фіма мовчки дістав з-під прилавка потріпаний томик. Бібліотекарка посміхнулася, вивчила прискіпливо паперову мішень із рваним отвором в центрі і дірочкою збоку, засмучено сказала: «Так, око вже не те», – і вже від дверей додала: «Все, Фіма. На пенсію я вийшла. А Купера твого списала. Читай. Але ти, Довгий карабін, будь обережнішим. Тут тобі не канадські ліси». Фіма не зрозумів попередження. І дарма.

Кульки – свинцеві, схожі на крихітні шапки-ковпачки, Фіма отримував на складі ДТСААФу за рахунком і за відомістю – туди ж, до каси наприкінці тижня здавав виручку, що суворо відповідала кількості виданої амуніції.

Але кульки нікуди з тиру не відлітали. Сплющені після ударів по покоцаній мішені, сірими дохлими мухами вони засівали підлогу, а ввечері акуратно зміталися в совок, очищалися від сміття і прямували до бляшаної баночки на переплавку в сарай, де Фіма обладнав майстерню. Маленький ручний прес для штампування кульок зробив для Фіми автомеханік на патенті Коган, а штамп – старий гравер Іцик, що сидить в маленькому закутку в «Будинку побуту» на вулиці Хмельницького. І Фіміні кульки потрапляли в ціль не гірше за фабричні. А дві копійки за кожен постріл потрапляли до Фіминої кишені. Втім, там вони затримувалися недовго і перекочувували до каси гастроному в обмін на шанований Фімою рожевий молдавський портвейн.

А якось, ближче до вечора, забрів до Фіминої будки і Яша. Після вечірньо-

го кіносеансу відправив додому чергову дружину, а сам вирішив зазирнути до тиру, провідати колишнього однокласника. Йому стало сумно, надто вже фільм нудним виявився. Обійнялися, немов після тривалої розлуки, ніби і не в одному маленькому містечку, за півгодини ходьби один від одного жили. Яша скривився на недопите молдавське, від душі запропоноване Фімою, сам сховався до гастроному. Хоч і закрито вже було, а повернувся з коньяком п'ятизірковим і ковбасою такою твердою, якої на прилавку в Славуті з часів НЕПу не бачили. Випивали, згадували, а як до кінця пляшка підійшла, вдарив незвичний напій у слабку Фімину голову, і він своїм бізнесом на кульках Яші і похвалився. Той швидко цифри перемножив – недарма ж медалістом був – і засміявся.

– Який же це бізнес, Фімко. Так, гешефтик. Що ти маєш з нього, окрім головного болю? Ледве на «рожеве» залишається. Адже так?

– Ну, так, – сумно погодився Фіма. – Але все ж зайва копійка.

– Ось якщо виробництво це твоє розвинути, і кульки оптом в інші тири продавати, ось тоді хоч щось заробити можна. Та й то не багато. А так – халоймес**** один, – виніс безжалісний вирок Яша.

– А де я стільки свинцю наберу? – задумався Фіма.

– Так цього добра я тобі скільки завгодно даром віддам. Мені в пункт чого тільки не несуть, – засміявся Яша. – А я не все приймаю. Так вони його просто кидають поруч, щоб назад не тягнути.

Продовжили вони молдавським рожевим, щоб уже нікуди не бігати. Сиділи, базікали, всіх однокласників згадали – хто та де? І розійшлися глибоко за північ. Яша, що жив неподалік, незабаром вже сопів під затишним боком сплячої дружини, не забувши перед тим зазирнути до спальні відмінника-сина, а Фіма неквапливо побрів нічним містом на околицю, в свою порожню халупу – де його нащадки, і чи є вони взагалі, він і сам не знав, та й не дуже над цим замислювався. А ось ідея, так легко кинута колишнім першим учнем, у Фімину голову запала.

Першу невелику пробну партію він наштампував і розпродав швидко. Шепетівка, Здолбунів і Рівне розібрали його кульки за півціни і замовили ще. Прибутку, правда, ледь вистачило на квитки і рожеве, але Фіма вже все продумав і розробив майже безкоштовний маршрут. Витрати були потрібні тільки на портвейн, для розпивання зі знайомим контролером. Натхнений Фіма порився в купі брухту за Яшиним прийомним пунктом і задарма виловив кілька важких свинцевих пластин. Другий рейс приніс вже відчутний, за Фіминим мірками, зиск. А до третього рейсу справа не дійшла. Заарештували Фіму в його сарайчику, в самий розпал виробничого процесу. Цілий взвод міліції на таке діло відрядили. То ж не жарт – не кожного дня в Славуті терористів ловлять.

Слідства були тривалими, а суди швидкими. Судили однокласників майже одночасно.

Отець Федір відчував себе героєм. Проходячи повз заляклого на «лаві підсудних» Яшу, він добре поставленим в семінарії баском наспівував одну і ту ж

фразу: «Люди гинуть за метал-а-алл, за метал». Другого рядка про бал і Сатану він не виконував, мабуть, щоб вголос не згадувати нечистого. Але радів святий отець не довго. Як і належить на Русі – «першого батога» отримав донощик. Поперли батюшку з ситного приходу кудись в Тьмутаракань, на висілки, за торгівлю церковним майном, та й в місцевому відділенні КДБ ним були незадоволені за стислі і малозрозумілі звіти про сповіді. От тільки Яші від цього легше не стало – виписали йому по повній: десять років із конфіскацією.

І Фіма отримав десятку. Знайомий контролер, як з'ясувалося, доніс, що Фіма кулі виготовляє і по області розвозить. Добре іще, що у когось чи розуму, чи то совісті вистачило не роздувати справу. Всі ж розуміли, що кулі то не кулі, а кульки для подушки, з якої не те що на відповідальних працівників, а й на голубів не надто вполюєш. Розуміли все, а посоромився, та й то майже пошепки, тільки один. А прокурор військовий «терористу» двадцять років вимагав.

Яшу Перельмана на шостий рік відсидки зарізали мимохіть на якихось розборках в зоні між злодіями. Випадково. Просто під руку потрапив. Списали, як завжди, на «нещасний випадок». А Фіма досидів і вийшов. Живий. Без половини зубів, попелясто-сивий, але руки як і раніше – міцні і не тремтять. На роботу його нікуди не беруть. Отримує допомогу по інвалідності і іноді підмінє нічного сторожа на кладовищі. Якщо покличуть. Але раз на тиждень, в неділю, він обов'язково заходить до свого колишнього тиру. Новий господар знає, хто Фіма такий, і поважає. Вихідного дня серед відвідувачів обов'язково знайдеться один «снайпер» напідпитку. І тоді, вибивши на спір дев'ять з десяти, Фіма, обожнюваний хлопчачами, що затамували подих, наостанок виконує коронний номер «Довгого Карабіна» – перекидає гвинтівку з лівої руки в витягнуту праву і вганяє в десятку останню свинцеву кульку. Переможений біжить до магазину за «Молдавським рожевим».

Так про що це я? Та ніби й ні про що. Про дурниці. Про спіралі і про коло. Про «пролите молоко». Про дві копійки.

* Немає сенсу шкодувати про те, чого не повернеш (букв. За пролитим молоком не плачуть) It is no use crying over spilt milk.

** Мішугінер - Божевільний.

*** Мешімед - Єврей, який перейшов до іншої релігії.

**** Халоймес - Дурниці.

ЕПІЛОГ

Євреї поверталися в ці місця, так само як ті, що вижили після руйнівного урагану, повертаються до уламків свого житла, відбудовують його заново, обживаються, і заводять дітей, знаючи, що рано чи пізно прийде наступний, який знесе все, з такою любов'ю і старанням збудоване, перетворить на порошок накопичене і знову забере із собою безліч життів. Але вони поверталися. Вони поверталися після різанини, влаштованої поляками, і після нальотів козачків Хмельницького, коли немовлят насаджували на палі, а раб-євреї на невідільничому ринку коштував дешевше за кисет з тютюном. Поверталися після набігів різномастних банд: від петлюрівських до будьонівських, і після методичного вирішення «єврейського питання» фашистами всіх відтінків уніформ. Вони поверталися.

А куди ще їм було податися?

Так, їхали, втікали, як тільки з'являлася найменша віддушина, ось тільки це траплялося не часто. І виривалися лише найвідчайдушніші і зневірені. Бігли куди завгодно – аби подалі від цих місць, від затхлих штетлів, просякнутих страхом, безнадійністю та приреченим знанням того, що все повториться знову. Так утік із Славути після жовтневого перевороту, брат моєї бабусі і не зупинявся, доки дістався до Чикаго. Так бігли в той недовгий період, коли в метушні безвладдя ще можна було вирватися з цього пекла. Тікали, хто куди – в Палестину, в Австралію, в Америку лише дорогою з'ясувавши, що їх дві. Куди завгодно - будь-яка дорога з пекла веде... ні, не в рай... і у пекла виявилось не одне коло – ті, хто осіли в Європі, розділили долю тих, хто залишився. З тих, хто не поїхав – хто поліг на війні, хто згнів у ровах гетто та таборів, і лише небагатьом, у тому числі й моїм бабцям, які ще не знають про своє вдівство, вдалося врятувати дітей – моїх батьків. Я нащадок покоління тих, хто лишився, і кому пощастило вижити.

Мої діти вважають, що вони вже не євреї. І я з жахом чекаю, що їм про це нагадають. І знаю, що колись це станеться. І не знаю, як їх до цього підготувати.

Запитуйте зараз. Запитуйте, запам'ятовуйте та записуйте, бо коли прийде час – а він обов'язково прийде, і вам захочеться зрозуміти, хто ви і звідки – запитати вже нема в кого. І тоді ви станете слухати брехунів, що навчатимуть вас тлумаченню історії, замість історії, міфам замість фактів, навчать соромитися свого народу та своєї культури на догоду черговій модній ідеології. Щоб не виділятися, щоб бути «своїм», щоб бути «як усі».

Не треба бути «як усі».

Мені нема чого повертатися до Славути.

Я ніколи з неї не їхав.

ЗМІСТ

ПРОЛОГ

УРОКИ МУЗИКИ

МОТЛ

СМАЖЕНА РИБКА

ДІББУК З ВУЛИЦІ ЕНГЕЛЬСА

ШАДАХАН

ТАБОР

ВЕЛИКИЙ ПУРИЦ

КОРОЛЬ

ОСТАННЄ СЛОВО

МОЙСЕЙКА

БІБЛЮТАФ

ПРО ПРОЛИТЕ МОЛОКО

ЕПІЛОГ